

579750

М Хвилько Е. 94.

Михайло Коцюбинський.

84(44кр)1
К-25

У грішний сьвіт.

Оповіданя.

НБ ІНУС

579750

Б'язковий примірник

ЛЬВІВ, 1905.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО - РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ 25

З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Львівський університет
Ім. Стефаника
БІБЛІОТЕКА
579750

Цьвіт яблуні.

ЕТЮД.

Я щільно причинив двері од свого кабінета. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом, віддиху, що, здасть ся, сповняє собою весь дім. Там у жінчиній спальні вмирає моя дитина. Я ходжу по своєму кабінеті, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи — в горі темний, похмурий, важкий; під ним — залитий сьвітлом, із ясними блисками і з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо різке око. За чорними вікнами лежить сьвіт, затоплений нічю, а моя хата здасть ся мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! тепер симетрично!... А свист не вгавав. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчину, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном

її груди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оце мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й сама відкриває рота. Таке покірливе тепер, котинятко... Се мені крає серце. Коли-б швидче кінець!...

Я прислухаюсь. Найменший шелест, або стук — і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тїнь, або хтось раптом скрикне, й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні дїм не спить. У ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце і бється живчик. Я знаю — то тривога. Вона держить у своїх обіймах навіть хатне повітря й так хочеться вбитись зпід її гнету, вийти з дому і скинути її з себе!...

А я хожу. Рівним розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механїзм і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мережею думок. У вікна дивиться ся ніч, без кінця довгі, глибокі, чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття звязку з далеким минулим, із життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно сереттиці й безлюдя обіцяє боронити спокій твого сону... Чому-б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною романа, де Христиня покинувши свого чоловіка, опинилась раптом із великого города у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Цїле мордерев у цвітї... м'якими чорними хвилями котить

се навкруги... Спить містечко, як купа чорних
олив... Ні згука, ні блиску під хмарним небом.
Тільки сажахи душать груди та тріпочеться од-
наль глуго калатало, немов перебої серця незри-
мого велетня... Яке се нове для Христини, неви-
дане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже! що зо мною? чи я за-
був, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо
до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно ди-
хати, як вона мучить ся, бідна пташка... Мені са-
мому енерло віддих у грудях од того свисту, і я
починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї,
наче їй від того легче буде... Х-ху!

Однак мене морозить... Щось од спини роз-
двигать ся холодними мурашками по всьому тілі,
і шелепи трясуть ся... Я не спав три ночі... мене
гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину...
І мені так жалко став себе, я такий скривджений,
лишений, самотний, одинокий, я весь кудю ся, лице
моє жалібно кривить ся і в очах крутить ся гірка
смілка...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопо-
тіло боками ногами... Кінець?

Я зазмер на місці й серце моє стало. Щось
перелізаєт ся, і дзвенить відро залізною дужкою.
То Катерина внесла щось у хату. Я бачу сю
дурбосану й заспану жінку; вона покірливо тов-
чить ся по ночах, вона теж любить нашу Оленку.
Добра дуна!...

І знов усе тихо, коли б не той свист здуше-
вого горла, не те сичання чигаючої смерті... Ку-
ди мені шкети од того свисту, де мені подіти ся?
Він так вже сили слухати його... А тим часом
я відчуваю певний, що я не вийду з сеї хати, бо
я не можу не слухати його. Він мене приковує.
Вона в хату його, я знаю, що моя дитина ще
жива... Я хожу і мучусь, і у мене всі жилки
суть од того свисту...

Вже пізно. Лямпа починає чадіти й гаснути. Я чую, що тріщить ітніт і бачу, як блимає світло — то підіймаєть ся, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у сю боротьбу світла з життям і мені здаєть ся, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх — який я став забобонний! Я засьвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лямпу. В хаті стає темнійше, пропали блиски й різкі тїни, на всьому лїг сїрий, сумний кольорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сїрими меблями, а за мною тихо волочить ся моя згорблена тїнь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, стороннє, не важне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якїсь голоси говорять у мені. „Чи не хочете оселедця?“ Що? якого оселедця? Я не задумуюсь над тим. Хтось чужий поспитав — і так воно лишило ся. „Гідрохінон... гідрохінон... гідрохінон“... Чогось се слово мені вподобало ся, і я повторяю його з кожним кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якоесь дивну полегкість робить моїм горячим очам; вони спочивають, солодко спочивають і перед ними починають простягати ся довгі зелені луки з такою свїжою травою... Не чую свисту, затихло калатало..

Годинник у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сї два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільтини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в горю, коли ви що хвилини сподїваєтесь якогось лиха, і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити годинники. Як що ви стежете за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли-ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдужо рахують ваші тер-

піння й довгими стрілами-пальцями наближають хвилину катастрофи.

З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало.

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і доси було: так само нагинаєть ся од руху повітря жовте полумя сьвічки, так само хилитають ся тіни й висить морок, а проте є щось нове. Певно — сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очи помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе як я хожу з кутка в куток поміж непотрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце в якому нема найменшого горя. Що-ж, смерть — то й смерть, життя — то й життя!...

Двері од кабінету рипнули і в хату тихо входить лікарь. Хороший, давній друже! Він тільки що зі спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивить ся в очи. І я розумію його. Нема ратунку? Нема, — кажуть його чесні очи. Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благанням й надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

Потому вона переводить очи на мене. Гарячі й темні од нішниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волося, завязане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все се я бачу. Я все се бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишаєть ся невисловлена думка: „Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть“... А, подлість!... Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може

бути... Се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?... Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий... мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, се безглуздо врешті, кажу я!...

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зраний звір і в непогамованій злості розпихаю меблі й хочу все знищити. „Се подло, се безглуздо“, — кричить у мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. „Сто чортів! се насильство!“ — бунтує моя істота; „се закон природи“ — говорить щось із заду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірвати ся грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю у голос і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводять, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очі долонею... А—а!

Я сижу так довго.

Чи то мені здасть ся, чи справді свист тихшає? Що-ж воно — кінець? Але жінка мовчить, не чуто плачу. А може їй легше! Може їй легше, моїй дитині! Може все минеть ся, вона засне і завтра її очка будуть сьміяти ся до тата? Хиба-ж се не можливо? Хиба-ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!

Свистить? Ні, справді наче легше їй дихати... Коли-б тільки заснула. Коли-б заснула... То я мабуть помилив ся при прощаню з лікарем. Він не міг би дивитись так сьміливо мені в очі...

Раптом дикий крик, крик матери, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь на осліп, все перекидаю, бюсь руками об двері й наускаю на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію. Аж ось кінець.

Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За помічю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її зі спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться бідна.

А я біжу у спальню. Чого? Хиба я знаю. Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у горячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку на білих ряднах, лежить мове кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напів-закритих очей, а мої очі, мій мозок жалібно догляють усі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, не згашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством... Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то підіймають, то опускають рядно... ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсианих по подушці, ані теплого запаху холодючого тіла, що виповняє хату... Все воно здасться мені... колись... як матеріал... я се чую, я розумію, хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить у мині... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю яку картину смерті на свитанні життя... Ох, як мені гадко, як мені страшно, як се свідомість ранить

моє батьківське серце... Я не витримаю більше. Геть, геть із дому, яко мога швидче...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лиця. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсіпають ся і тихо падають до долу. Хіба не так стало ся з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози легкості капають у слід за платочками, а я з жалем дивлюсь на непотрібну мені зелену чашечку, що лишилась у руках...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що-ж — стало ся. Факт. Може їй ліпше тепер. Хіба я знаю?

Факт!... А як трудно повірити мені сьому фактови, погодити ся з ним. Ще недавно, усього шість — ні, п'ять день, як вона бігала тут у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно — просто, здається, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли до гори голови і слухали, як грають у цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сьміялись із її вигадок.

Коли я чесав ся щіткою, вона називала те „тато замітає голову“, мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери р, а замість „стидно“, казала — „стиндо“.

Хиба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати „на добра-ніч“, у коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одержу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунка розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотуку до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очи, — моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цікавлю ся. Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали — і в першій хаті, в яку вступаю, в гостинній, натикаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою-ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...

Я обкладаю її цвітом яблуні зі всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.

Потому дивлю ся на неї.

Вона лежить, простягнувши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла сукеночка і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішила ся ними.

В її головах горить світло. Се чудне, неприродне, бліде, мов мертве світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на се воскове тіло, і дивний настрій обхоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що воно не має жадного звязку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь

иньшим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилося там золотим промінням...

А моя пам'ять, той нерозлучний секретарь мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвітіння яблуні, і гру сьвітла на посинілих лицях, і мій дивний настрій...

Я знаю, на що ти записуєш усе те, моя мучителько! воно здасться тобі... колись.., як ма-ріял...

Моя мила донечко, ти не гнівавшися на мене?

Чернігів, 1902.

Дорогою ціною.

ОПОВІДАННЯ.

Діялось се в трицятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турови, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із невтраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очи йому наливались кровю, і тоді він хвицяв ногами і наставляв роги...

Вільний дух народа ще тлів під попелом неволі. Сьвіжі традиції волі, такі сьвіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, сьвідок иньшого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народніх і людських прав. Пісня волі, споествованої може в дни лихолітя, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бесарабські степи, вільні, без пана й пан-

щини, рвалась горяча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там за Дунаєм, гей там за Дунаєм!... Недобитки січової руїни, хоробрійші, завзятійші, звили собі гніздо з Турещини і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись мов од дикого звіря, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втрапило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов, або ставали до бою з кілями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бідло, записаних у господарський інвентар дідича разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокоїного, вільнолюбного духа народнього, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панови оброблена хлопом українська земля. Віковічна боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм — ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчити ся, хоч пан переміг. Ще недавно вмившись в Умані власною кровю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, ратуючись як міг од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях з'організовані були на втікачів лови, справлені облави, як на вовка або ведмедя. По всій сарабії га-

няли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок — збіджених, змордованих людей. На півдні Бесарабії, од би-строго Прута, по лівім боці Дунаю аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадали ся до рук козакам — і муіли випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано мов худобу, або з оголеною на-пів головою, збитого, збасама-неного одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподівати ся в дома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні, то полягти кістками на вічний спочинок...

I.

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що-ж воно буде?

— А що-ж буде?... Хай воно загорить ся без вогню й диму... Втічу... піду за Дунай, може ще там люде не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отсе я лишу ся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли-б ти знав, що робить ся у горницях: пан біга по хаті, мов скажений,

„Бунтар, кричить, гайдамака. Він мені людей баламутить“... Покликав осавулу: „веди мені зараз Остапа Мандріку“...

— Так...

— „З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я-ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню“...

— Так...

— „В некрути, каже, оддам“... А няня біла, біла, трясяця трясе її, а вона руки заломила та: „Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи забють нас, як мого дідуся в Умані“... Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають, катувати-муть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно Ляха, як злієть бере на наших людей: застромив він шию в ярмо тай байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду де воля, де иньші люде... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємо ся.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і спяв ся на тин. На вічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бурянах по той бік тину.

— Ну, тай кропива-ж тут, чисто попik ся. Де ти, Соломіє? По ночі й невидко.

— Ось я... — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бурянах, пролазячи по під кущами, що тісно посплітались у сій за-недбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі, густий гай легко затримав зібране за день тепло і тепер звідти пашіло, як із печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і мов наміткою загортав блимаючі в та-

ємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зіля, кушіру, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук у далекій околиці.

Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будучина, яка кинула вже свою тїнь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов затулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?... Говорити ширше — на віщо? Не полегша на серці, не одмінить ся доля... Тай ніколи вже... пора рушати.

— Ти-ж кудю подаси ся, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде.. там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — тай вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрагу... Ну, та дарма — обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мов би то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдав ся на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакїтної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було-б зовсім тихо, коли-б не пекельний

хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай по тиху одсував ся назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся о берег. Остап підняв свої сакви і поцілував ся з Соломією,

— Бувай здорова... Гляди-ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журять ся. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощавай!

Остап скочив на беріг, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велитенська чавунна постать, іще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникло її щастя.

Остап йшов напростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами. Йому був добре знайомий сей чагарник із обгризеними худобою та виродливо покрученими корчами й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинив ся й озирнув ся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в коршмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Се одиноке світло серед сонного села було немов останнім „прощавай“ рідного закутка, ниткою, що вязала його з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось, і село гет одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи в наслідок реакції по пережитих турбо-

тах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, тай не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. Якась струнка сердешна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих, — він се почув зразу, — натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невизначні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер на віки може.

Кожен кушук, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! — Тим то й ба, що панську! Тай хіба він сам, за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані — хіба-ж вони не стали такою худобою?... Коли-б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та сидою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями.. не похваляв ся-б оббідувати Остапа за сьміливе слово.

— Оббідуєш.., — злорадо осьміхнув ся Остап до себе... — Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявило ся, як лютувати-ме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не стало ся через його... Та що йому станеть ся? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав затаївши дух й не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, воєцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травичку в чагарнику, були свідками

козацьких нападів або Уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а де-далі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значіння. Нарід стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давних традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люде спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панови в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусів кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січи, приїздили до них у село емісарі. Він їх добре памятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під Турком добре жити й закликали люде на вільні землі. Дід лишив ся, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як мінув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувались у той час, дрімали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величньої літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких сьвіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапови зробило ся душно. Він сів на межі і розаував ся. Приємний холод пройшов по його тілу і приніс йому полегкість...

Тим часом темна блакить нічного неба почала потроху бліднути. Зі сходу дихнув вітрець і овів Остапа. І враз Остапови зробилось весело і легко. Він почув ся на волі. Молода невстра-

чена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю... Остап зірвав ся на рівні ноги і не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні, або хоч крикнути, взяти отак щось у руки — велике, міцне і зламати його. Але він здержавсь.

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки, одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляєть ся йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, по-вигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. По переду... по переду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той що у пана лишив ся на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманьщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняють ся йому, пускають із копита коні, кидають ся у Дунай, перепливають його, а далі мчать ся — Остап по переду — через луки й поля до них у село, в Уманьщину... Чи бачиш, Соломіє?...

Раптом — пурх! щось важке як куля з піском вискочило з під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось у грудях і стало. По плечах полізла в гору мурашина.

— Тьху! пек тобі — цур!... одітхнув він врешті; як налякало... — і пішов далі.

Але мрії вже счезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля,

почув ся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечности.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному сьвітлі. Од сьвіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з румяного сходу линуло сьвітло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високости, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнув ся. Оддаліки щось манячило на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентав ся шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг післати за ним на здогін. Краще було звернути з дороги у який яроч чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку, і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причуло ся, що щось немов гукає. Він озирнув ся; прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидячки, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один — жаяхати ся нічого. Остап зупинив ся, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому очевидячки було пильно, бо не вдоволяючись прудкою ходою, він інколи пускав ся бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розглядіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайнці і з довгим цїпком. Остапови було чудно, що парубок немов осьміхав ся, але коли той наблизив ся і привітав ся до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!... Чи ти здуріла?

— Може й здуріла... — сьміяла ся Соломія.

— Пек тобі, маро... Чистий парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша, чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узяв ся?...

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!... Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я сьвіт за очі.. Вже-ж за тобою хоч серцеві легше буде.. Та чим дужч до дому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки думаю, пан ловити-ме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накиннула на плечі чугайнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що-ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути бою ся, догадають ся ще.. Узяла своє під паху, побігла до ставка, привязала камінь і — шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях та біжубіжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що-ж, приймавш парубка у товариші, чи ні?

— А що-ж я робити-му з тобою у Січі, гей!...

Отсе сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Тай навіть, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люде з жінками, з дітьми. Турок дає землю, займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселять ся в слободі, вона хазяїнувати-ме, а він із Січі наїздити-ме до дому а то й зовсім облишить ся на господарстві...

А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі,.. Хіба не знає приказки?... Ну, хай же він не супить ся, мов сич на гиллі, й веселіще гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світа...

Остап осьміхнув ся. Він властиво радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб-же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала! — повеселішав Остап... — Та чого ми тут стоїмо? — схаменув ся він ураз; — день як бик і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним полевым маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природню западинку, оброслу травою, а далі течійкою шилося по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутися щирим словом із близькою людиною — до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені ніщницями, твердо поснули сном молодости.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопив ся за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!... От козак — раз козак!... реготав ся Остап. Ха-ха-ха!...

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і протираючи очи здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?...

— Продери, продери очи... Ха-ха-ха!...

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички.

Звідти глянуло на неї сьвіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волося, що під час сну повисмикувалось із під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз заляла ся дзвінким сьміхом.

— Ха-ха-ха!... не вгавав Остап: голова молодичина, а ноги парубочі...

Вони реготались мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? Спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде, рішучо промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й відкрили їх низше пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнув ся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Анї крихти... Ріж, уперто намагала молодиця й сіла долї.

— Та в мене й ножиць чорт-ма.

— Ріж ножем..!

Остап стояв вагаючись, але бачучи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волося.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах до долу і лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевнюючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волосою і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце і на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосою і вдивлялась кудись у простір.

Заходяче сонце червоним сьвітлом осявало сю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього, чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати., Гей, ти, парубче, як тебе звать: — Семеном, чи як? —

— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

II.

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним заиналом єднала з небом спалену сонцем половину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смагою і розпливалось у птьмі.

То був Дунай.

Ще густійший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх надрямках весняними водами, на самому дні верушились люде. То були втікані.

Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вохкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Як раз сьогодні, з опівночи, муєли вони прокрасти ся у прибережні комиші і так чекати перевозчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з трицять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги несло ся глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бив ся в заломах провалля. Люде говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий, з ноткою сердечности голос, оповідав звичайну історію втікача... „і попавсь я до Грека і зазнав я неволі ще гіршої, як у дома. Гнав мене на роботу і в день і в ночі, а годував гірше за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужна мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лісовий, та не сьмів і словом перечити хазяїнови, бо він нахваляв ся наслати на мене посіпак“...

— Ох-хо! — вирвалось із чийхсь грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку брєніла, як муха по весні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя... — молив ся хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і в купі з иньшими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвав ся Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли-б уже швидче рушати звідси...

— Ще рано, до півночи далеко... Ну й холод! — чисто змерз... Іване! — обернув ся Остап

у другий бік — як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж на верх лізти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим бачим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, — кинула Соломія.

— Овва... овва... бо-зна що вигадали... я й не на таке лазив... — образився Іван, і з сими словами стало чутно, як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається, котигорошок... — промовив хтось із темряви: аби молодиця слово сказала — в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився до долу тріумфуючий Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! як би не короткі ноги — ходив би один із другим по ночі... а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Крисало є?... є!... а губка є?... Ну, закришемо... ге!... — торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця о кремінь... спалахнула на мент іскра і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкався устами, розбирав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і врешті, не витримавши, схопилася полум'ям, бухнула сивим димом і залляла світлом дно чорторії.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли і лиш у горі, в глибоких заламах, бив ся крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почув ся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвав ся хтось пошепки й з тривогою: крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавало ся. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав у далині і врешті зовеім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

— Іване, перервав хтось врешті тишу: розкажи-но, як тебе жінка біла, та як ти од неї забіг аж сюди...

— Отсе вигадав! щоб жінка та чоловіка біла — та се ж беззакон, безпардон!... З роду такого не було... хе-хе-хе... — непевно якомсь сьміяв ся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучав ся з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова нераз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповіданя того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою то лютою жінкою й драгували раз-у-раз Івана, та він не сердив ся і добродушно викручував ся жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жіничних кулаків, душа його шукала знайомих вражінь покори. Він привязав ся до Соломії, що огрядною постатю нагадувала йому жінку, і за кождим її словом ладен був скочити хоч у пекло. Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висьмівали бідного коротконового лицаря.

— Говори, — дратував Івана той самий голос: певно молотила, як ціпом. Коли б не втік, ти пішов би досі на смух.

— Ну то що? — жваво підхопив Іван, — хіба я бою ся смерти? Сохрани Боже!.. Пішли, Господи, й завтра. Раз вмирати — не двічі. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві..

— Хе-хе хе!.. О, бодай тебе, що вигadaв, хекекав Іван, мов булькав із повної пляшки. На сьміх його однак ніхто не обізвав ся. Люде були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить й сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсїй знає, він тут порядкує, — обізвав ся Остап.

Очевидячки се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... і почало ся збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, шамкав дід Овсїй і все лазив поміж люде, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибрати ся однак із темної, покрученої та вузької чорторії було не легко. Раз-у-раз доводилось спотикати ся, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клункя, вставати і знов спотикати ся. Ся плутанина зайняла коло години. Врешті

війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починала ся. Треба було перейти рівне, незаросле й незакрите нічим місце, щоб опинити ся в комишах. Дід Овсїй вистроїв усіх в одну лїнію, а сам пішов по переду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував втікачів. Вони потиху посували ся.

— А я вже вас держу ся, як сліпий плота, — шопотїв Іван до Соломії, йдучи за нею. Куди ви — туди й я... Щоб бути разом... А може вам важко, то дайте мені клунок, я понесу, — жебонїв він важко відсапуючи.

— Та не соріть так, мов ковальський міх, — напучувала його Соломія. — А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом...

— Коли ж ноги грузнуть, аж у постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляєть ся до ніг, не пускає...

Починав ся мочар, порослий комишом. Чутно було, як шелестить комиш шерстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли не довго. Дід провідник зупинив ся, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути на поготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут дихала холодною вохкістю річка, хоч її не видко було у птьмі. Зверху почало щось сїятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташували ся на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боючись поворухнутись та зацепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе, у густий вохкий морю. Ноги терпли, мряка покривала одержу холодною росою, вода затїкала в обув. Очікування помочі, що мала прибути з невідомих вільних

країв та визволити з неволі — напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсности втрачало ся, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у п'ятні якісь тіни, що снують ся в тумані, наближають ся, віддаляють ся, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здалі вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носами в беріг... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дримає в легкому тумані, чорне небо без перестанку сіє росу... Здається, що ся довга осіння ніч ніколи не скінчиться... марні надії, даремні сподівання... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люде й як Бога з неба чекають ратунку... Усе на марне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіни, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тіло терпне, тіло деревніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, не чуть їх, на пів солодка втома обхоплює людину, байдужність закрадаєть ся в серце... Все так як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед сього багна, чи в дома в неволі...

Ураз — що се? Сон снить ся, чи чудо діється ся? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як сьвічка. Поряд саянуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як сьвічки в церкві — і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувсь обличя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятати ся, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в ко-

мишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотила ся по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалась Соломія.

— А я!... а я!... ще й не такої заспівавш, як живіт присохне до спини... А може то він вас почув, та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!...

— Ну, ти його тільки торкни, котигорошка, то він зараз і розсиплеть ся, — невдоволено промовив Остап.

— А, які-ж бо ви!... Хиба-ж я що? хиба-ж я як?...

— Поснули? га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега. — А зараз перевіз буде...

Люде ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груді вільно зітхнули... Десь раптом знайшли ся ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Іванови і засьміяв ся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! — здивував ся той. — А я-ж не казав, а я-ж не мовив...

І в його шепоті чуло ся таке здивовання перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осьміхнули ся.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивляли ся вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилось і на мутному небі вирізали ся контури чорних, мов важкі хмари гір. За річкою шуміли плавні.

Не вважаючи на дідову [обіцянку — перевіз не прибував. Люде нетерпеливились. Діти змерзали, нищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було

небезпечно — тут раз-у-раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія, усіх брала хіть скорійш покинути небезпечний беріг та знов забити ся в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й загріти ся. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни мягко шурхнули по прибережному піску і тихий голос поспитав:

— Ви усі тут?

На березі зробив ся заколот. Всі товпились коло човнів, кождий хотів скорійш займати місце, примостити свої клунки. Дідови Овсієви не легко давало ся зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагав ся втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки і сонів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидче — сикнув перевозчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У туж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисив ся козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге — е! протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами пришиклых втікачів.

Люде опам'ятали ся. Адже він один, а їх багато. Сьміливіше кинулись на козака, та голоруч не легко було його взяти.

Тим часом стріл певно почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! вяжи! гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішало ся.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього з заду і визволив Соломію.

— Матінко! ратуйте! верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій — неслоь із берега, — будемо стріляти. Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванови було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим розпучливим голосом кликав.

— Остапе... Соломіє... А які-ж бо ви... сідайте швидче... сюди, до мене... і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросьвітній темряві, з почуттям звірину, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали в перед, добуваючи останні сили. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ся пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них

гремтіли, груди важко дихали. Вони лежали і слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жаден звук, очевидячки там уже все скінчило ся. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густійшою. Не почувуючи за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'ятали ся. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. Ага! подумав він: ми видно наткнули ся на високий берег. Вони спочили трохи, осьмілені тишою, звели ся і обережно побрели здовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна-б було захистити ся від дощу й холоду. І справді — незабаром почули під ногами розмиту глину і увійшли у чорну пашу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце і тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони просто впали. Без розмов, без думок — вони поснули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони не рано: сонце мабуть було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. В горі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подавсь на розвідки і скоро вернув ся, щоб заспокоїти Соломію; скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обое згадали, що один мірошник із над Прута, одноокій Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділя, хвалив ся, що знає спосіб переправити їх у Турещину, і вони певне-б звернули ся до нього, коли-б котигорошок та дід Овсїй не підбили їх тікати разом із ними через Дунай.

Тепер нічого иньшого не лишало ся, як звернути ся до того мірошника, бо переховувати ся далі на сьому боці було не безпешно: їх могли

спіймати, одіслати до пана, або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опзили ся на спаленій сонцем сирій полонині. Низина, що приймала в ночі фантастичні, непевні форми, видавалась у день дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якимів, буде верстов із трицять. Коли поспішити ся, то до вечера можно-б іще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдаванську, заболочену вчора, одежу, не гаючись подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш котигорошок із Турком бесідує, — обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських, — кинув Остап. І їм уявили ся нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рени і подались по над Прутом. З дороги видно було, як вів ся у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним скільки око сягало, руділи стиглим комишом плавні і хвилювались, як нива. Край неба щось курило ся, дим низько слав ся над очеретами. Інколи над берегом Прута проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Турещина.

Вже була ніч, коли вони підходили до Кишницьких вітряків, що лїниво помахували крилами. Та радість їм у Якимовому вітряку сьвітилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. Млині стояв теплий, приємно-солодковатий запах

свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані ним, як снігом. Біле павутиня фестонами висіло в горі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіни при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна мягко шамотіли по зерні: кіш тряс ся, як у пропасниці, в горі щось жалобно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, вавали собаки...

Незабаром з'явив ся заборошнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре, коротко одмовив Яким... Трохи упораюсь і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засинав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він йшов очевидячки з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускали ся, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як із під води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь млу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались у низ, а далі звернули у бік од села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то драпаючись по горбах. Врешті мельник казав їм зупинити ся, а сам пішов на перед. Остап із Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мельникова постать раптом зникла з перед очей, мов розпустилась у млі. За кільки хвилин він вернув і повів їх за собою у низ, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускали ся з гори,

недалеко від них блимнули два вогники і в ту-ж мить зникли.

— То лис, — пояснив мельник.

Врешті вони зупинились. Мельник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут видно недавно були люде, бо лежала купа сухого листу та кілька грубих вербових подін

Мельників плян був дуже простий: звязати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли-б не стало прихованого тут матеріялу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапови жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобав ся мельників плян.

Вона мала охоту зараз таки вязати пліт.

При сьвітлі воскової сьвічки, що вони роздобули в млинї, вони взяли ся до роботи і так захопили ся, що забули про втому та сон. Та матеріялу було недоволі для плота, і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показало ся, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег колїном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакови загнути за виступ — і колїно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег повіню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки в ночі Остап із Соломією зважились подати ся на берег. Вилязючи з макітри на гору,

вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара, обізвав ся Остап, адже тепер не місячні ночі.

Та Соломія, що встигла вже злізти — раптом одхилилась і мало не скрикнула :

— А дивись!... дивись!...

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці і виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскриетого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, вяли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здійсманась до гори і бистро ламала лнню блискучих визубнів. Од них займанась на небі хмара і падала в купі з далекам небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап із Соломією у сю картину.

— Ні, не до нас йде, а в бік, за вітром, із легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавало ся, розбурхане море вогню кипіло, рехло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як сьвітло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній птьмі.

Однак, ніколи було любовати ся. Оглядаючись і прислухаючись, вони зішли на беріг. Не було нікого. Од далекого сьвітла в низу здавалось іще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, памятаючи, що кожду хвилину може виткнутись із-за виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж присівсь на воду.

Він був важкий, кострубатий і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крєтали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кісіль; до сьвіта було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо... — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вохким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостила ся на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитав ся і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла в низ. Остап опиравсь бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдало ся врешті вибити ся зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і не легко було пристати до берега. Остапови пощастило однак зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гиллячка, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла в низ у купі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло

його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панцизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запала ся, треклята країно, з твоїми порядками!... — закликав він на голос.

Одночасово на тому березі почувся кінська ступа.

— Хто там!... кинув у пільму кордонний козак і не дочекавшись відповіді, бахнув на осліп із рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопивсь за груди і захитався.

— Нічаво-о!... Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подав ся далі..

III.

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, тихо стогнав Остап, поцілів мене отут, під серце..

Соломія немов не розуміла того, що стало ся. Вона торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стріляти-ме, він уба тебе...

Помітивши, що Остап не рушить ся з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, на скільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряскій ґрунт плавнів вгинав ся під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмо-

ковині, цупкий комиш ламав ся, тріщав та бив її по лиці, плував ся під ногами, а вона бігла усе в перед, понята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти як мога далі, укрити ся від наглої смерти.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млости, а з під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

— Аби лиш перебігти отсе місце... аби лиш перебігти... і все минеть ся..., і нічого лихого не буде... — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що млів.

— Стій... не можу... — шепнув він, опускаючись до долу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

Крови багато витекло... — на силу вимовив Остап.

— Тебе зранено? де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Невидно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жах її счез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно разцібнула йому сорочку і одкрила груди. Сього було мало. Всна роздерла пазуху, одлінула скривавлену сорочку; потім одшма-

тувала довгий пас зі своєї підтички і з помічю Остапа тісно завязала йому рану.

— Води!... — попрохав ранений.

Води! се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доводі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! адже вони на воді! про се свідчить трясовина, що вгинаєть ся під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з протинним запахом шувару. Соломія зачерпнула її у пригорці і подала Остапови. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні не було й гадки.

Треба було дочекати ся світу.

Остап лежав на очереті і почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дримав далі.

— Тут, тут... осьде..

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги. Їй легше було-б, коли-б куля потрапила в неї.

Та ще коли-б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здаєть ся, не так би важко було. А то ся пітьма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх сторін, слав ся перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце.. Надаремне витріщала вона очи — вона не могла навіть одрізвити пальців на власній руці. Він жив той морок, рушав ся, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як

стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухувала ся, про що шепче морок.

Шу... шу... шу... — починав він із далека :
— шу... шу... шу... — одзвувалось тут коло неї :
— шу... шу... шу... — шепотіло все разом : —
а по що було клясти... шу... шу... а тепер умре...
побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно : „брешеш, брешеш... — хотіла вона кинути в лице злomu морокви : — він мій... він буде жити... його не дуже поранено.. адже він скільки пробіг“...

Але морок уперто шумів своє : — він умре.. шу... шу... шу... він умре... шу... шу... шу...

І немов в одповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очи. Ся пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. За те вона почула вохкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати з під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку і оддалась надіям на краще. — „Він вигоїть ся, він житиме... вона не дасть йому загинути... От колиб лиш сьвітало уже.. колиб сьвітало...“

Утома взяла своє : Соломія насидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре сьвітло падало з хмарного неба. Туман іще плував ся у комишах і поволі здіймав ся до гори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут-же з розплющеними очима ; його молоде обличчя немов привяло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого.. тільки дихати важко... згага мене падають.. води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш йти?

— Не знаю, зведи мене...

За помістю Соломією Остап звів ся. Він затискав зуби та кріпив ся, щоб не стогнати, — так його боліло за кождим рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.]

Недовго їм довелось шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне зеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапови стало легше.

Почали радитись, як їм вибрати ся з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунєю, що тихо гойдалась у горі, виднів ся клапоть сірих, оливяних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитував ся Остап.

Але й те не легко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в иньший.

Остапови здавало ся, що вони мусять держати ся правої руки; Соломія-ж навпаки доводила, що їм слід йти в ліворуч, проти вітру, бо здасть ся, на право гнеть ся комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодити ся з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутати ся в густих комишах, зарослих павутинкою, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити врки й озерця де Остап осьвіжавсь хо-

лодною водою та змочував розпалене горячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупиняти ся, бо слабий утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов во-ліклись, садинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китцями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клопоть оливяної хмари, а круг них усе їжив ся височенний, цупкий жва-тий комиш, немов сунув ся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавало ся, що поміж оче-ретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млавих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах, або лїниво пересували ся поміж очеретом.

Раз їм почув ся з гори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то про-летіло над ними стадо якихсь птахів, може ди-ких гусей. Здавалось — плавням нема кінця краю; навкруги було усе те саме тай те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап зне-міг ся і зовсім розхорів ся: його палила горячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочи, без харчів, посуваючись так поволі! Го-лод уже й так ссав під грудьми. Видно вони за-блудились і тепер плутають ся у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сїй глушині. Чи не краще-б лишити тут Остапа — вона-ж йому однаково нічим не годна допомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було-б певніше й скоріще.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджу-вався Остап.

— Ти певно зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеть ся... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршню води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здаєть ся у право більш гнеть ся куна... Вона нічого не казати ме Остапови, бо він почне сперечати ся, дратувати ся.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко поверну ся, обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старала ся нагадати собі плавні, як бачила їх із гори, до переправи.

У право — горіло... так, у право горіло — і туди гнав вітер вогонь: у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступінем надія росла у її серці, хоч картина не мінjala ся. Часом їй доводилось продирати ся через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та на счастя вона вхопила ся за кущ очерету і вилізла. Вона роззула ся, повиливала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця. Водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував із води зелені збаночки. Соломія зупинялась на мить, щоб подивитись із далеку, як дикий гусак старанно укладав пірячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом перецликала єрик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По сих непролазних кущах певно ніколи не ступала людська нога.

Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизливих туману купинах валялись піря й гадючі ливовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався і обсыпав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дві моря, а в горі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчити ся, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила свої дороги. Треба було ламати комиш, або що. Треба зараз вертати ся, поки вона не далеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли-б швидче знайти Остапа, вона тоді знов подасть ся на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. З початку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди счезли. Соломії здало ся, що вона дуже одхилилась у ліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусіла вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром; треба, щоб він тепер дув у спину і йти за вітром. Соломія глянула в гору. Куня гойдалась то в той, то в иньший бік. Рішити було трудно.

Однак Соломії здало ся, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двох го-нів, Соломія запевнила ся, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинила ся. Оче-видячки, вона збила ся з дороги, заблудила ся. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної хо-дні, в голові бродили безладні думки й мірку-вання. Що робити? — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!... Оста-пе-е!...

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого оче-рету не пустила його далеко; забрала в себе, ковнула.

Соломія ще раз гукнула — теж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безла-дно. Та не на довго. Новий приплив енергії, ша-лена відвага поняли її волю, і вона кинулась у перед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Відповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось иньший почує її. Не могло-ж бу-ти, щоб вона так далеко відбила ся од берега, де проходили часом люде. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутились над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжив ся перед нею, тіснив із боків, настигав із заду, ловив корінням за ноги, колов і різав шерстким листом. Жовтий, гладкий, висо-кий — він глузував із неї, помахуючи над її го-ловою рудим чубом. Соломія чула до нього зне-нависть, як до живої істоти. Він дратував її. Ко-либ у неї був серп, або ніж, вона різала-б його доти, поки-б він не поліг увесь, або вона сама не впала трупом. Соломія накинута на нього і по-

чала трошити зі злістю, з озвіренням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинав ся, упирав ся, счіплював ся в горі китицями, ранив її руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали і очи блищали, як у звіря, що попавсь у лабеті. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї десь у другому місці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотний у пущі, і вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого, змареного життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінний день гас, із плавної вставала ніч. З початку морок поліз із поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вохко й холодно. По ночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеть ся і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч.

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу... шу... шу... шу... шу... шу... Правда, часом вона помічала, що швом, поміж комишами, щось проскакувало, темний сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушили ся, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се стало ся, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла-б сказати прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось оливяне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була не сьвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Опріч того Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотнім запахом, рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сїрий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то з далеку чуло ся немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набрали ся сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики. І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Над вечір їй почув ся дим, і вона зраділа — значить близько люде. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось,

тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло з заду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робить ся навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидче побігти — можна ще втікти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеть ся з заду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велит трощить щось, жвакує і важко сопить. Се-ж видима смерть здоганяє її!... Тут нема вже ратунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний жах обняв Соломію. З криком „ох, Боже мій!... ох Боже!...“ вона шарпнулась із останніх сил і на осліп кинулась в очереті, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрашу перед наступаючими бурунами вогняного моря..

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсицалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світа, од людей. Гарячка палила його в середині, він що хвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очи, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очи. Він думав. Згадувались йому давні за-

міри, він думав про те, чого йшов сюди, у Турещину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли-б вони прийшли й подивились на свого внука, підстріленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзло ся і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з Ляхами бив ся?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де-ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаете, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січи... Була, та загула... Вивів Гладкий — може чули — товарство на озівські степи, покинув Турка...

— Що-ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все-ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишились наші люде, дідусю... під Турком..

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові, або оповідав про себе.

Над вечір Остап почав турбувати ся: де діла ся Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно

й поворухнути ся, що він не годен сам видобути ся з сих нетрів.

А може вона його покинула?... Соломіє... Соломіє... — стогнав хорий, та стогін його заглушав ся шумом плавнів.

В ночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Деж вона, що з нею? — Остап нудив ся.

У досвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

— Чи вона жартує, що перекинулась собакою? — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, єїрий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпешно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий й заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунув ся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризьки долетіли до його морди, кілька з них впали на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покropив його водою. Вовк кланднув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подав ся наперед і так жалібно завив, що Остапови аж мороз пішов поза

шкуру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизивсь до Остапа. Єдиним оружжєм Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, недопускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю, клацнув на Остапа зубами, крутнувсь і счез у комишах.

По сіх одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк, або сточать хробаки у сіх нетрях. Чи не однаково?

Остапови згадавсь котигорошок. „Хиба я боюсь смерти?“ — чув він його цапний голос: „з роду — з віку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш“...

Остап теж не бояв ся смерти. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її. І Остапови стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього, вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить... — співають йому відхідну комиші з правого боку. — Погибель... гибель... гибель... — підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без жінця. Осінній день сунеть ся поволі, сіре небо відить бліде світло.

Остапови нудно. Він має таке вражіння, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправити ся... ось-ось переправить ся... і не може, щос

не пускає... „Тихо, будьте люде, не хапайте ся“... — шепче дід Овсїй, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростають ся, од них йде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля бє до серця, в голові прояснюєть ся. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Сьвіт такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеть ся глянути на сонце, побачити сьвіт божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, як прийде смерть...

Остап зсуваєть ся зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи козаче... Він буде плазувати, чіплятиметь ся не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожную купину доводить ся брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидаєть ся і знов повзе на дні комишового моря. До серця бє гаряча хвиля, дика, непереможна згага життя палить у серединї, сповняє усю його істоту...

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! се ти? живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце мов... — обзиваєть ся він до неї і чує як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обов у високости, ген ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV.

Край битого шляху, яким селяне наддунайських сел їздять у Галац, заховав ся серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складав ся вєсього на вєсього з трьох хаток, властиво курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них очевидно ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишові стріхи обсипались, і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця і вив ся димок із вербового димаря!

Там жила одинока у виселку циганська сім'я.

Найбільше місця в хатці займала піч із великим, мало не до землі, комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана Циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі розкинув ся молодий Циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осьміхалось до молодиці, що, зігнута, силкувала ся стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фігура зігнулась од напруги як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця, не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий Циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунув ся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало мідю. Тоді обізвав ся до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

— Раду збривавсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здрігнули ся. Молода Циганка вискочила з хати.

Скоро після того з надвору почув ся її різкій горловий голос:

— Раду, аорде!*)

Раду лїниво звів ся з лави і вийшов на двір; за ним подав ся старий.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед Циганкою якась страшна жінка; блїда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі і намагала ся щось вимовити. Її уста ворушили ся та голос не добував ся. Се її мучило — і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удало ся прохрипіти:

— Люде... добрі... ратуйте... ратуйте!... Остап лежить там, недалеко... ходім... ратуйте!...

Цигани нічого не розуміли.

— Содєс дўша?**) — питав старий Циган.

Соломія одначе не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ Циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапали ся. Вони радили ся, сперечали ся, кричали. Врешті зважились — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку Циганку, наче бояла ся втратити її і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подала ся здовж плавнів.

— Кай жа?***) — трівожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!...

*) Раду, йди сюди!

**) Що кажеш?

***) Куди йдеш?

Одповіді не було.

Цигане теж нагнули ся, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий Циган викресав вогну, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукár... *) — шепнула молода Циганка, нагинаючись над Остапом.

Ся похвала видимо роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люде добрі... — благала Соломія, стоячи на колінах — змилуйте ся, прийміть нас до хати... Ви-ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось на-те...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руки старому Циганови кілька срібних монет.

Старий побрязькав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Миштó! **) — сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги і тихо посунулись до хати.

Стара Циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались із під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обшивала та перевязувала йому рану. Найошній

*) Гарний.

**) Добре!

незабаром зіллям, із перевязаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Се так владувало стару Циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки і радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара Циганка взяла Остапа під свою оніку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдівлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Ёца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мущинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить уся ся історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони голосом і блимала непривітним оком у куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все се робить ся більш для Раду, бо сердячись, Циганка позирала скося на чоловіка, видимо цікавлючись, яке се вражіння робить на нього.

Проте доволі було мущинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матери ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішими із своїх лахманів, одгортала волося з чола, одганяла осінних мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавала ся гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Ману́ш? Ману́ш? *).

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Сárбу шос? **).

Часом через Остапа Циганки опізняли з мандрівкою на жебри. Що ранку вони запра-

*) Чоловік? Чоловік?

**) Як звуть?

гали у свою двоколесну гарбу маленьку, худу й облізу шкапину, забирали з собою полотняні сакви і залазили у збиту зі старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара Циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізу шкапина сумно схиляла голову і не рушала ся з місця. Маріуца цмокала, біла її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорувала горловими згукми. Шкапина ні з місця. Тоді стара Циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала до гори кулак із димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись муштини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед нескazanого івалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яєчко, де жменю муки або кукурузи, викопували зі сьмітників брудні й подерті ганчірки і виладновували у вечері з гарби таку силу ріжнородних річей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм із доброї волі милосерних людей.

Гіца з Раду під вечір прокидали ся — вони мали звичку спати у день і счезати на ніч — і в задимленій хатці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили яєсь варево і як сороки сповняли хату горловими вигукми, оповідали свої пригоди. За вечерею з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись як комишина, блимали чорними очима та підсиненими, білками, сьвітили

розхрістаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні Цигани, похмурі й непевні фігури і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіни од чорних Циган хитались по стінах, у хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав із розплющеними очима, в гарячці, і уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Гіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а Циганки залазили на ніч. Другого дня було теж саме.

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мушцини хропли під стінами на лавах, або счезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували диву печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та біду, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старала ся оддячити Циганам за ратунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого Цигана — вона се помічала з його дихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город, або в село, лишити хорого на самоті, без помочи, вона не могла, бо Остап раз-у-раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!...

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сиділа на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима, або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть, — аби Остап швидче вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із Циганами по селах, може хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть, не те, що чужі.

— Що-ж, іди, згодився Остап — може й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки Циганки вирушили на жеври, Соломія пішла у слід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа?*) — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки потертали трохи тай заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавні. З боку, у день, вони відавались не страшними і навіть гарними: дупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті, куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої, високої пшениці. Хоч погода була соняшна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Со-

*) Куди йдеш?

ломіїну одержу. „Зима ось-ось потисне“ — думала вона: — „ані я, ні Остап не маємо чим загорнутись, — треба заробляти“...

Соломії пощастило. Циганки певно доміркували ся, чого вона пішла за ними, бо в першому-ж таки селі вони одвели її до заможного Болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Останови кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув.

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годувати-му?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Гіца для більшої ясности вийняв із кишені монету, поклав її на долоню і тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Парá! парá..

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він счезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз стала ся така пригода. Останови зсунулась повязка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавало ся завязати її. Маріуца на той час була в хаті. Вона намітила се і допомгла Останови завязати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Абрде!

Він гримнув на жінку злим, здушеним, крикливим голосом. Руки самохіть стиснулись у кулаки.

Маріуца не хапаючись завязала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, зі спокійним, але грізним обличчям. Її очі незмигаючи дивились в його очі, немов говорили: „зачепи“. З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась наче вклонилась Раду та зараз підскочила і всіма десятима пазурами повела по його блідому виду. Він рикнув із болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась й закрутилась в його обіймах, як вюн, а її синій плащ тримався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і драпались як коти, ричали зі злости і теребили одно одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх діравих лахманів. Врешті вони розскочились, із чудово-блискучими очима, зі схвилюваними грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідах гордых обличчях...

Остап тремтів із досади, що не має сил побити Цигана.

— Я-б тобі утер маку, думав він, коли-б москаль не виточив із мене крові.

Крови тої витекло чи мало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись по цілих днях на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почув у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Іїца з Раду

по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тїчка. Раз якось Остапови не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, сплутав їх і відвів у комиші.

— Еге, — подумав Остап — дак ось воно що!...

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий Цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тїкати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження — а то ще векочеш вище хаяв. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! носату Циганку, та голмшить молодицю ні за що, ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сімя, мов змовившись, лишалась у дома, спочивала. Всі разом обїдали, пили вино і були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний пописк підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину. Зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою-ж дикою, як і сварка.

По обїді Гїца знімав зі стїни свою скрипку. Вся сімя знала вже, чого має сподіватися і розташовувалась під хатою. Стара Циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно жестила на призьбі. Гїца насував на чоло подвійний бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. З початку Марїуца тільки світила на Раду

білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка почала підсипати жару і лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривала ся з призьби, як чорний птах, і кидалась у танець так прудко, що синій плащ її надував ся і лопотів на вітрі. Раду був на поготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. З початку танцювали повільно, плавко, мов хитались від вітру. Та ось Гіца зігнув ся і наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її на гору, все вище, тай вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась із високости і покотилась у низ. З початку вона котилась одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепила другу, третю. Бренькнули ті ноти і покотились разом у низ, як камінці з гори, все швидче і швидче, все більш розганяючись, усе більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе прискорювали теми, вабили одно одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись із обіймів і знов гойдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежою, груди важко здіймали ся, білі зуби блищали крізь розхилені уста і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара Циганка, ледве помітна з за диму від люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась не змига-

ючи до хазяїв, немов зачарована мельодією циганського танцю.

Остап теж вилазив із хати подивитись на танці.

— Чорт-зна як гуляють, немов п'яні, — думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломії.

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед сьвітом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий Циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла і сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, поясняв їй щось пошепки, немов бояв ся, щоб сторонні люде не почули того. Стара Циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусіла затопити в печі, Маріуца з матірю обдивлялись побитого, а Раду поспішивсь укинути в вогонь скривавлену Гіцину одержу та зістругати з долівки сліди крови. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являв ся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жєбри. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, пожовклу й посохлу травицю. Стара Циганка видимо журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови і велись таємні поради. Щось мусіло стати ся незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадував ся. Пригода з Гіцею турбувала й його і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, не вважаючи на те, що Остапови

трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого Болгарина притулити поки що Остапа і коли він згодить ся, зараз же вибратись із плавнів.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і повязали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинив ся у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, проклонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений обл'язлою шкапиною, підперли двері кілком, і аллахкаючи та лаючи пігнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осійній вітер куйовдив її білу шерсть...

V.

Соломії сьогодні щастило. В Болгарина не робили, бо було якесь місцеве сьвято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля сьвята трохи на підпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапови ночувати в купі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошами і забігти в Галац — купити Остапови теплу одежинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житю, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчить ся добре, — і вона зазнає ще щасливого

Соломія не помітила як опинилась на базарі. Очи в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одежі, з горами білих та рудих „качул“, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнути ся і довго може стоялаб, колиб хтось не смикнув її з заду за рукав.

— Соломіє! — обізвав ся рівночасно козячий голос — чи це ви, чи ваша тінь?... хе-хе-хе...

Соломія озирнулася: перед нею стояв котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узяли ся? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? ви думали пропав?... Деж Остап?

— Остап.. та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю, що треба... І Соломія вивела з юри зраділого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуть ся, а ми — сьміяв ся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось від сьміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче, і виглядав не наймитом, а скорійш хазяїном. Коротку суконну чугайнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халав, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної, грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але? — дивував ся Іван: наче мені сон снить ся, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинили ся?

Соломія почала оповідати, та Іван раз-у-раз перебивав її.

— Хе-хе!.. я гукаю — Остапе! Соломіє!
— аж коли гляну, а навкруги вода... тільки
буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так
і пропав у темряві...

— Ох лишко! — охкав Іван наче баба :
під саме серце влучив, бач...

— Іван витріщав на Соломію очи і крутив
здивований цапиною борідкою.

... А якже, а якже, таже обсмалили-б, як
кабана... пропала б душа християнська ні за по-
нюшку табаки... хе-хе!..

... Ви думаете — точнісінько так і мені
було: ото пристали ми до берега...

... Оце але! Ну й бісова Циганка!.. він її
лупцює, а вона йому очи з лоба дере, так як...

Іван перебивав Соломіїне оповідання та все
поривав ся розповісти про свої пригоди. Врешті
він таки діпняв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку
землю, а мені й світ не милий, їй Богу!.. Де!
чоловік думав при купі, з гарними людьми, а тут...
тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий
день у конак записуватись, а мені все ви на думці
з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали
нас — кажуть вільні... Ну, живий живе й гадає
— хе-хе-хе!.. Одні з нашої валки подались на
Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й
тут наші люде — тай лишивсь. Може, думаю,
яку звістку про вас почую — їй Богу!.. Та че-
кайте-ж бо, не перебивайте... От вийшов я на ба-
зар — став коло наших... оглядаю тих, що най-
мають.. Проходять Турки — гал-гал-гал! як
Жиди наші... Чорні Греки так і шпають, так і шпа-
ють... Підійшов до мене один чоловік, Румунами
їх тут звуть — йди, каже до мене за „аргата“...
Аргат це по їхньому, а по нашому наймит...
А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю?
А він аргат, аргат... На силу розтолкували люде...

Чому ні? — кажу, тай пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце як молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюєть ся, щоб я не покинув: „бун аргат, каже, бун“, ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я до віку буду молотити йому на гармані!.. А як-же, сподівай ся, хе-хе-хе!.. От Савка — памятаєте Савку — такий високий, сухий... Е, які-ж бо ви, отой Савка, що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... так він вличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери, займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хахаяном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой знаєте що: рушаймо усі туди — їй Богу!.. І Остап із нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимо ся ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не снів навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він не вгаваючи жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівав ся, божив ся і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблючи у Болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очунав. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охитніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду тримати ся вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували поваплавні до циганської оселі. Іван був радісний,

веселий, дробцював короткими ногами і все говорив тай говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невідразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком із надвору. Що сталося. На що зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали до гори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Деж усі поділилися? Куди подівся Остап? Може вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила на двір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби і коза... Може Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого-ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом... Деж слабкий Гіда? Він не міг рушити ся, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Щож сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодичка, дивлячись на Івана і не бачучи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як камісто.

— Га! хто-ж його знає!.. Ходім у конак, — радив Іван, — так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що небудь учепити ся, аби напасти на Остапові сліди. Тай нічого иншого не лишало ся, як послухати Іванової ради. Для певности вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Усе було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла на дворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертав ся, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний Турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжоному виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинув ся кількома словами з другим Турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймали ся... Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинились у пеклі. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді як Гіца, мабуть при другій оказії, бо рана гоїть ся вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він Рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!

— А ти що за один? — помітив Турок Івана — теж видно з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у ірадінаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренем відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухатити, обернувшись і забалакав із иншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати ратунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гиячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів каменниць. Прохожі стрічались рідко, за те під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі Румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, як плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? На що вони стільки терпіли, стільки набідували ся на Бесарабії, мало не пожили смерти у плавнях? Чи не краще було б зігнати у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіть ся, — потішав її Іван, — таже там, у конаці розсудять... Не їла душа чашнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешний, знає порядки... Не журіть ся, жура не pomoже... Гей, смутку мій, деб мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка... * * *

По довгій блуканині брудними й темними вулицями, вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може випрошусь у хазяїна... — попращався з нею котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і в ранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулася на нього Соломія.

— Бакшіш треба дати... ви не знаєте, що то бакшіш? Куку — в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба божого у Рени, до москалів... А ті не поглядять по головці, ой ні... Розказував Савка — ви-ж пам'ятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому Москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває — і відіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і л'є тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди, у Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшіш готувати та визволити Остапа, а де грошей взяти? де? важить? Аж дур голови береться...

Не вважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відривати не кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може й Іван допоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і мов до купи... — наче вгадав її думку Іван, розвиднюючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є... може продаєте шуплаття...

Соломія взяла гроші. В її клункови були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина казаяка — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день у ранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злости.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Ваяли безвинного — та ще й знущають ся... — мало не плакала Соломія і показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

— Проте не було иншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія поклала надію. Драгоман, однак, не багато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівай ся. Утік до нас, сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає. — Соломія твнула драгоманови гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може що скажу...

Соломія що дня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось не-свідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засипав Соло-

мію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволять перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала з початку. На віщо? І без того обійдеться. Аби дочекати ся, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра в ранці... Як тільки сьвіне, приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така-ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

„Відвезуть... відвезуть... відвезуть“... — стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішала ся до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела на бік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? коли?

— Позавтра... Ми його відібемо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! оце сказали! Як же ми його відібемо, таже його Турки везимуть, гей! — налякав ся котигорошок.

Що Турки!.. Вона має цілий плян. Дуже простий плян. Він дістане собі і їй рушниці — кожен Румун їх має в хаті — вони вийдуть на берег у ранці, відв'яжуть чужий човен і виплунуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на Турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїть ся? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря з здоров'ям тільки й стало сьмідливости, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдем ся без нього, вона сама потрапить загинути, ратуючи Остапа... Та на прощане вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його як Жиди Гамана...

— А що-ж бо ви... а якіж-бо ви... нехай Бог сохраниць... — обороняв ся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії. — Та я з вами хоч у пекло... Що мені страшно вмирати чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене й позавтра... я готовий, аби ви... — Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'ятала ся. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились як і що. Потому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна у щерьт річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже підняв ся — і небо стало сірим. В тихому й теплом повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тіннями на чорному зеркалі річки; набубнявілі мокрі гиячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалаась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидав ся на рибалку, що спокійно починав робочу днину. Іван скинув весла у перший з краю човен, витяг із за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвав ся Іван, відпихаючись від берега. Він був не говіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відплили на середину річки. Прудка течія зносила їх у низ, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх трое, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла поррахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдав ся на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному зеркалі і лишили за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно хотів покористувати ся силою течії. Так вони пліли далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрив ся за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо, — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е!.. — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотив ся поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув його.

— Оста-а-пе! — співала Соломія: — ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван, бє одного-о... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і Турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли Турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як Турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутися, Іван підняв весло і з усеї сили спустив його на червоний фєз.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули Турки з несподіванки.

— Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову Туркови, підняв його знов і на хвилину заклика, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє без перестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на Турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фєз Турка якомсь витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой Боже-ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Ледава вода голками пройшлася по Соломіїному тілу, сні щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись

вхопитись за перекинутий човен. Соломія побачила, що Остап беть ся в руках двох Турків, а третій, той самий, що був під Івановим веслом, держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не даєть ся. Вона має сильні руки, а до берега не далеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусять поспішати ся, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають і пруть ся, і роздирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветь ся до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим став воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доносить ся до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що бє її в очи, торкаєть ся чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне сьвітло потиху лине до гори... згадки життя займають ся як іскри і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тоне в далині і обертаєть ся в п'ятку... за ним несе вода другий, порожний,

хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаї з того часу.

На високій бесарабській полонині, де у день котить ся брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гудить вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно сьвітять ся вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском, палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий той вітер. Він летить із далеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого брєнїння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчив ся. Довгі роки самітнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки сьвіта і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивлять ся в простір, а усьмішка розсовує зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати.

Темрява і пуста обгортають його.

Він повертаєть ся у той бік, де далеко, за селами й ланами пливе Дунай — і шепче:

— Знов мене, кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарю вже...

А вітер гуде, розвіває дїдови бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пее!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то на дворі покличе... а часом серед ночі збудить. А не приходить, ні... Тай хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, колиб прочитала мое життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце з заду памятка від пана, а з переду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекаєть ся, коли злучить ся з нею...

FATA MORGANA.

(з сільських настроїв).

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вороння, а в середину з лоскотом опалились тинь і цегла. Хоч сахарня, давно вже закнута, розсипала ся і заросла травою, в порожніх будинках її раз-у-раз вчував ся шум, немов томін машин і робітників лишив ся на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, на пів прикриті молодими бурянами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очи картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток із цукром, або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, „пане добродзю!“ — ка-ав він у голос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти згазили у низ фабричні будинки.

В ліво від Андрія грав на сонці срібними брижжами ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховала ся поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим туманом котили ся по луці і закривали подекуди воду. На видно-крузі, в далеких околичних селах, біліли дзвіниці.

Був соняшний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони туділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавало ся, що то дзвенить золоте сонце.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!..

„Вони“ — були Німці чи Чехи, а може й Жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавив ся руїнами. Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагсдять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь щепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все-ж ближче до панів, бо третє ся коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, „панє добродзєю“, чиста загибель те-переньєя чоловікови: заробити нема де, землі з роду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсть мусиш! Та! велике щастє — латочка землі!.. Крутить ся оден із одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще на того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з призирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось инше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...

І він тоді нив пиво... На готові... Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! аж слина котить ся...

Думка була: підросте Гафійка, найметь ся на фабрику. Де вона заробила-б стільки?!.. І нивидче віддала-б ся. А вжеж... Та ж то гурт, — знайшов-б ся такий, щоб посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ні дівці; хазяйський син не візьме убогої, — не такий світ тепер. А вжеж...

Його думки плили далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушаєть ся, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні давони замерли в повітрі. З церкви виходять... З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гуцають сільські чоботи, лопотять підтячки, і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очи й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. У Андрія під вусом блунає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік вішов із Пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу Богу. Здоров!..

Грубий голос йде з низу, й старий безвусий вид панського наєтуха Хоми Гудак виглядає з-за похилого баркану.

— А ви-ж думали — де? Дай, Боже...

— На дідька-б лисого сидів я тут — уже краще у Мендля... Цяпин син привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоєї Сурі, і всьому кодлу, твою...

— От купить, тоді й розкушаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздихали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаете не куплю? Ходім, випемо, бий його трысяця...

— Але купите? А в волами-ж — як? сам пан догляне?

— Хай вони виздихають йому до ноги... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам..

— Ну? ну?

— Приходьте з полудня до Мендля, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, напемось нива, стонацять... Кінець фрази згинув за тином.

Андрій поспішавсь до дому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його хатинка, мов йшла кудись із села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люде з ципками, з клунками. Ось Гаєвіна винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять тай проходять. А той стоить. Еге-ге! Та-ж то цілий влюч журавлиний. Ідуть тай ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й казайські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знає ся тай... А що-ж робитиме один із другим на своїй латочці? Намножило ся вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як етой

Марко Гуца, що недавно привели, як арештанта... Брав, „пане добродзею“, на фабриці сімнацять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями тай гайда до дому під калавуром... Та я-б такому бунтаревини...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка тай сховалась назад... Хай дівка постоїть із хазяйським сином... Гляди, щоб не за-сватав. Ха!.. А як-же!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена хатинка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, із забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, від воріт до порога вела стежечка.

За те сусідні городчики були повні сьміття і грузу; необроблена земля іжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завсіди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як у будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скося на щільно стулені жінчині уста, він із побільшеною жвавістю скинув із себе свиту і розсїв ся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеть ся якомсь і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком:

— Наняв ся?

О! таки починаєть ся! — подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи наняв ся в економії? — питаю.

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мисли тепер. Он казав Гудзь — швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... як раз почепиш торба, тай мені доведеть ся...

Вона стулила сухі губи і зняла очи до стелі. Щож! вона мовчить, бо у сьвято гріх лаятись, але колиб усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було-б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь із неї? Мендель. Може неправда? Може не в Мендля лишав він заробок? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли від праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду...

І вона совала йому перед очи сухі і чорні, немов залізні руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце мое. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, що службі Божій, а він, червоний, немов варений рак, із початку відмовчував ся, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеть ся! Не найму ся я й не буду в землі рити ся. Вона витягла з мене усі сили тай пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала як стовп і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, неприємний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... їж її, землю сьвяту, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стояла біла як біль і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оце чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка — ввинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осьміхнулись, голуб перед образами крутнувся на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узяли ся в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу відійшла.

— Та чого ти крутиш ся по хаті, мов дзига? Так і миски побеш. І в церкві усе крутила ся та оглядала ся...

— Та його не було в церкві.

— Кого „його“?

— Та то я так...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розкажує, яке діялось, народу, каже, як на війні, сила — силенна... а кінні наступають, душать. „Розходьтєсь“, гукають. А ті: „не підємо, давай нам наше... ми за правду“...

— Та хто розкажує?

— Марко... недавно прийшов із Адець...

— Це Гущин? Кажуть — піймався на злодійстві, посидів у тюрмі таї привели сюди до втіху старому батькови.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люде брешуть. — Він нічого не крав, от їй-же Богу!

— Та цить те-ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуца отой, не крав, а народ бунтував. Такому-б, в'язник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад тай до в'язника.

— Оце напали ся... не знають самі завіщо...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, „пане добродією“, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнула ся, щоб виїняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась у неї книжка і впала до долу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і вся червона, в очима повними сліз, прожогом вибігла в сїни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божка. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись і свїтила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обїду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка оїла на призьбу і поклала на колїна руки. Андрій кудись подав ся; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті хатинни кидають во-
струбаті тїни. Курна дорога з під Маланчиних

ніг біжить у поле. Наввруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не наняв ся. Отак що року. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу віддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люде жнуть, або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідної економії у гості їдуть до двору. А вже-ж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть із конита, в хмарі куряви сьміють ся молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняєть ся, немов образам, і дивить ся у слід, як клубочить ся за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на їй очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадало ся, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі в панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванацятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матери лишила ся стара скриня, дві-три драйки і латаний кожух. Тай тільки.

З початку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз-у-раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на нужих, що сохне,

втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусіла варити їсти цілому табунови ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, по весні пишна, в осени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддала ся за Андрія. Як це стало ся, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них вироsla біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, в хаті мов в улику, у вікна дивить ся челядь...

Імберу, матінко, імберу,
Вивени рубочок з паперу...

А їй підкотило ся щось під горло, душить її, і вона б'єть ся головою об стіл, голосить і шле сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з сьвіта, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квотала та стовбурчила піря. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось із сусідньої стріхи гайвороня і било крилами над обсіпаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось іще нижче.

— Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мамі та в тата. Тай те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха: „водять Гафійку, немов панянку,

у службу не дають — багатирі знайшлись“...
Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дївок, а у мене одна, як душа. Тільки й потїхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер віддай людям. Мало ще мною люде поневіряли ся, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер іще дитину віддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона віддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напий ся. Не дурно парубки ззирають ся на неї. Посватає Прокіп; таж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля відбутися... В осені старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого.

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова повязана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. У колиці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело старій, так легко, наче вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своїому — так на доччиному. Хоч на старість діждалась... І вона справить собі червоні чоботи, м'яккі, козлові, з китцями, як у ковалихи. Від коли вона віддала ся — от уже чи не вісімнацять років минуло — не перестає вона мріти про такі чоботи, що року складає гроші, але гроші розтечуть ся на щось иньше — і чобіт немає. Узутися такі чоботи

і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнула ся. Ага! то ковалиха.

— А тож! і ви будьте здорові... Дав Бог сьвятечко — сьвяткуй його. Не роби, не працуй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з під пагурчика не виколунай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панамі у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивиш ся на молодь. А так ваша Гафійка усе гуляє тай гуляє, з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люде розказують — із Марком Гуцою... Все в парі тай у парі, немов голубята. Сказано мблдощі. Бувайте-ж здорові...

Маланка все солодко осьміхала ся, хоч дума в неї сичала.

— Ач, гладуха — трясе салом, рознесить поговір! — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І Уй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тимчасом росли тїни.

Попід тинами гралась дівчатка у посміттюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в оден бік, три рази в другий. — І здавало ся, що у поросі граєть ся табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти розкішна, земле, — думала Маланка. Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнеш ся до бідного. Для багатого пишаш ся красою, багатого годуеш, зодягаеш, а бідного приймаеш лише

в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І мійому дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди „пане добродзею“ до плуга... Ох, Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя, — дитину свою вивести в люде...

А на вулиці починав ся рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з цїпками, з хворостинами. Лопотали підтяжки, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки — „Степа-ане!.. біжи вівці вилучати!“... — Біжи сама-а!“... — „Мати казали тобі, — бодай бись луснув!“... — Тато казали тобі, — щоб ти скрутила ся-а-а... — „Наших шестеро, гляди, Марійко!“... — „Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамузь побю!“... — Що-о? Де-е? — Тюу — гаа!..

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стїни хаток стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона вже наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки, немов діти плакали, або десь цїпи гупали на току — і раптом овеча отара заляля вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тїл терлась вовною, тремтіла і колихала ся, як драглі; цїлий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е... В рожевому тумані мов тїни сновигали люде, з'являлись і щезали неясні обриси хат, у морі овечого лементу гинули всякі згуки, весь цей гармідер нагадував сон. З заду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший від нещезного світла, немов мітичний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, що покривав усе:

— Гаря!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил поволі сїдає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

Сині стїни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тїсний ванькірчик у Мендля.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінило ся у зелених склянках і шуміло в голові.

— Та же сказав, що буде.

— О! о! А на що-ж ви радите віддати Гафійку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, напе в дома, тобі-ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш — возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люде трапляють ся. Завтра-ж відведеш в Ямвще до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Мендля.

— Не кажіть мені про те, не люблю. Я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще піймо.

— Чого ти чваниш ся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндить ся. Кажу, наймай, каятимеш ся потім.

— Е, я такого не люблю. На що робити з писка халаву.

Андрій почервонїв і встав із-за столу.

— Сиди. Може не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, тай вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієви на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий червоний від пива вид, від якого пашіло жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятьдесят? доживаєш віка? А деж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш іще й горб. Цілий вік із тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така — робім і грудьми, то не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік із худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвості бачив замість людей, бабрав ся у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонацять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу відмити з гною. Сяду з челядю обідати, кожне від мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю від людей — до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвості відвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогрів. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила-б їх морока. Тепер тіш ся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголова! Щоб він головою наложив, нужда-б та побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєш ся?

— Га? Лаю ся чого? на душі легше... як нахмарить ся там — вилаюсь і легше... як би не лаявсь — згорів би. Таку злість у собі почуваю,

аж душа пашить... як запече, як запече — так узяв би в руки довбню тай перебив би усіх. Ходив би від хати до хати — тай по голові, тай по голові. Одного за те, що не людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взяло ся та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очи його дивились кудись по-за стіни; безвусий, зморщений як у баби вид скривив ся. Він аж тремтів. Потому раптом зівяв, опустив ся на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, у тісному жидівському ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні...

— Я так міркую, Хома, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердив ся.

— Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

— ... Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось іще від панцини...

— ... Ну, як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ... Злежалось полотно в коморах. Люде прохають: дайте хоч на сорочку, — хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу цельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла...

— А вже-ж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як — яке? Та-ж розказував.

— А — так-так. Ну, пиймо краще. За ваше...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт із тобою, не хочеш, як схочеш.

— Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

Було якесь сьвято. Гафійка сиділа на привзбі за хатою. Біля ніг її шпортались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На привзбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдїть собі порпати ся по під тином... — проганяла їх Гафійка. — Ну, чого сокочите, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердиш ся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люде скажуть. Він зам сказав би: дурні, з роду в віку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають усі ваші яйця, або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли-б ти був такий сьміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш? ти нічого не розбереш! Бо коли-б ти був розумнійший, то побачив би, що й люде такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого сьмієш ся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддати ся за Про-

копа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю! чуєш ти, зазудястенька? Ну пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте кури, вороння того, вороння... мало не заклують. Коли й люде на його, і староста, і навіть тато нападають ся... а він добре хоче людям. Не тато, а Марко... Чувте-ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуші! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присуну ся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

З погодою щось діяло ся. Весна стояла су-
ха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі
не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви.
Люде прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна
на хліб раптом підскочила і це так стурбувало
Маланку, що вона що ночі бачила погані сні.
За те, чим гірше було навкруги, чим більше надії
хліборобів вяли, тим більш Андрія опановували
мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно,
так Андрієви снилась фабрика. Часом він схо-
плювавсь серед ночі і з просоня, з якимсь жахом
у голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну, фабрика свистала? — сердив ся він.

— Опамятай ся... то тобі в голові свище,
по ночах товчеш ся, — бурчала сколошкана Ма-

ланка, позїхала, зїтхала і не могла заснути до раня.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз-у-раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радїв, хвалив ся Маланцї і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносив ся він тепер із легка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Де-далі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погорїли, по економїях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дурїла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланцї. Найдужче серце болїло в неї за Гафїйкою — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід, або сьвіжу паланицю. Андрій рїдко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він відсовував нисчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурнула йому в лице вею отруту, все шумовиня свого серця.

В одній хатї жили два вороги, і хоч кожен із них поринав у власні думки і навіть тїкав від другого, проте доволї було якоїсь дрібнички — і злість тїпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало — це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафїйку.

— А ти-ж що, плюнув йому межі очі? — допитувалась Маланка, а сама, осьміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осїнь, тоді побачимо...

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! їй Богу! — хвалив ся Андрій. — Таке вигадав!..

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припечку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, увесь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він усміхався непевним, придурковатим усміхом. Маланка приступила до печі, відсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнув ся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки усміхав ся.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить! — скрикнула Маланка.

В голосі її чув ся такий жах, наче в горнятку що найменше варилося людське мясо.

— Здурів! здурів! їй Богу здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і не розтуляючи їх, видивлялась на його здивованими, повними обуреня і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав у ранці! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не спродав панови! Ой, сьвіт кінчаєть ся! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого лінка можна-б узяти зо два золоті, а він його зварив!

Усе це, з плачем, викрикнула Маланка Андрієви в спину при булькоті горнятка та потріскувані сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сїдай та попоїж рибки. Нема мяса, як свинина, нема риби, як..

І він відніє горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні крішки хліба, а він рибу варить!

Андрієви було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотїлось риби, вона так принадно пахла, що нїздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засїв за рибу і плямавав губами, і сербав юшку так голосно, наче хотїв заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знївченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотїлось чогось горячого, смачного, незвичайного, а запах сьвіжої ливини лоскотав нїздрі, спирав віддих; її аж нудило від сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви і ще свільніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю де-що...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простір, поза стїни, поза хату — і з разу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надїї, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі відлетїла геть і йому раптом схотїлось покинути хату.

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столї, а Маланка з дочкою сидїли мовчки по кутках та сну-

вали гiркi думи в морозi погаслого дня. Сум стояв у хатi, обнявшись iз тишою.

Потiм вони разом встали, пiдiйшли, немов змовились, до стола i мовчки взялись за рибу. Вони поiли все до крихти, висмоктали кiсточку, висербали юшку i мов голоднi коти влизали на-вiть миску.

Андрiй збирався на пошту: почепив на плече шкiряну торбу, взяв у руки цiпок. Коли вбiгла Маланка. На нiй лиця не було. Блiда, засапана, очi горять i вся тремтить.

— Iди... мiряють...

Андрiй видивився на неi.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце i важко дихала. Другою рукою, умазаною в землi, бо тiльки що полола, вона махала перед його очима i показувала на дверi.

— Iди-ж, мiряють бо...

— Хто мiряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю дi-лити...

— Яку землю? Що ти мелеш!

— Всяку... помiж людьми... Iди, доглянь, щоб нам вiдрiзали недалеко, ближче вiд села. Бо ще припадiть дiстанеш...

— Свiят, свiят, свiят! Опамятайся. Менi на пошту треба йти.

Маланка повеленiла.

— Ти пiдеш менi?

Вона прискочила до його страшна, як дика вицька, з перекошеним ротом, iз пекучим поглядом, блiда як мара.

— Ти пiдеш менi зараз! — вищала вона тонким голосом. — Тобi може байдуже, дак менi не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарiзати

Її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люде заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачучи, що він стоїть ні в сих, ні в тих і дивить ся на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити, — Андрій це бачив.

— Тю дурна! — знизав він плечима; та же бачиш — іду. Він сопів як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

У вечері повернулась Маланка до дому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона усміхалась. Такі чудні пани. Ходять по полю тай міряють. Вона їм у ноги: пани мої лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, відріжте ближче, там де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, до дому, ми не те міряємо. А самі регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить... Стійте, стійте, може і в неї голова не дурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така-б Содомка знялась, що живцем пожерли-б один одного... Кожен за краще бив ся-б. Ну, але вони памятають бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли-б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила проклону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломача немов раділо разом із нею. Андрієви вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама-ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що не

брала ся, робила поважно, немов у церкві правила, а сама усміхала ся до себе. На ніч зміла Гафійці голову лугом, розчесала густим гребенем волося, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Що-б дівка була не гірш за людські.

— Може-б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розліз ся? — питала вона Андрія і дістала зі скринї єдину його сьвяточну одержу. — Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розмякло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки, над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сїнокосах, співало врешті серце, повне надій. Усміхалась доля. Не тільки власна але й Гафійчина. В ногах чулась міць, у руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеть ся. Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала відсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний гатунок пшениці. Це на насія, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здасть ся. Ніщо не могло зробити їй більше приємности, як горсточка насія, випрохана в путящій хазяйки, або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що опинившись на чужому городі стежила очима, що можна узяти на насія, і оглядаючись, потай ламала кращу маківку, або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням — великих і малих — і раз-у-раз щось сушило ся на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивував ся Андрій. — Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємничо осьміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розшитувала про ціни в лісників.

Вертала до дому задумана, з очима, втупленими кудись у простір, гладила Гафійку по голові і часом усміхнулась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі, певно баба має гроші та лише таїть ся з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

Якось над вечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до відвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — дошитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіналась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась сьвітити сьвітло. Бліде сьвітло ще чорніщі тіни поклало на її виду; широко відкриті жахом очи заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на під і почала тремтлячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякала ся? Болить що?

Відповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що стало ся з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? де була? Що-ж це, Господи, подіялось дівчині! Коли-б хоч сказала, коли-б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя надходив Андрій. Він був веселий, чи на підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашпила на його.

— Де ти волочиш ся?

— Де-ж? На вулиці. Дивив ся, як вели Марка Гущу... наїхали й забрали. Дограв ся. Я-б такого, пане добродзю, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почув ся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка: бачиш, заслабла. Біжи зараз по Маряну... може відшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну; біжи-ж швидче..

Андрій подався до шептухи.

Маряна мабуть помогла, бо за два дни Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути в купі зі старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало від думок...

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволи скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являють ся крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а давно м'яке, злоторожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою волочуть курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть до дому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні, здають ся тепер щастям. А в дома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли-б швидче до дому... не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду — і в мить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієви вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитаєть ся, і їй здаєть ся, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! то вона тїсто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванацятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш із болю? Ай, ні, таж то окріп збігає.

Сербає юшку Андрій... здаєть ся говорить щось... у хаті, чи на дворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова-ж... голова, ледве на в'язах здержимш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла-б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки-ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки... ніженьки мої... Іже еси на небеси. Хліб наш насушний. А-а-а!.. зорі дивлять ся з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускаєть ся все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звів ся-б і до долі... А небо все нижче, тай нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілюють. Душа розпустилась у блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небутя... повне небутя!..

Хіба-ж не радощі!

Аж по жнивях показало ся, що зима буде голодна. Посуха тай посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сьміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли лани. Ще трудніше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Анї чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив по під вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору і тепер Гудзь вештаєть ся без служби, пропиває останню одежу і хвалить ся, що й

панови таке буде, як волови. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, пане добродзю? — привітав він його з п'яним сьміхом. — Лови, лови, може нею подавлять ся ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. А як-же, чорта пухлого дочекаєш ся!.. Соби та ворони там житимуть, поки не завалить ся ік лихій матери. Кажи — наймаєш Гафійку? Ні? Волієш із голоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодром, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердив ся, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей, ви, фабриканти! Памятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже ме... Але Гудзь дасть дулю, — о!..

Андрій не витримав.

— Ах ти, цянюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! — кинув ся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш! — завижчала вона пронизуватим голосом і засьвітила до нього зеленими, повними злорадої втіхи, очима. — Не займай, скалїчить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— А то-ж...

— На фабрику, кажеш?

— Та же чув... збудують для тебе...

Вона підила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Деж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А деж? фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сїрих ланах, байдужно, без ціли, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла-б у найми.

На Поврову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найняти ся, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць. далі подавсь у Таврію, а звідти опинив ся аж у Чорноморії. Повернув ся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люде не сплещуть. І вона потай від своїх побігла, немов за ділом, до Кандаюбихи. Показало ся — правда. Прокіп блідий, аж счорнілий, від вітру валить ся та все вилежуєть ся, а стара Кандаюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина від нужі. Кудя вже йому женити ся! була думка — заробити хоч на весіля, а тимчасом такий рік випав, що й хліба не стане...

Сумна повернула до дому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присхне на ній, як на собаці.

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайности, чепурія опанував її цілком — і вона товклась по цілих днях: двічі ходила хату з надвору і в середині, що дня мовувала волин та підводила червоним глевм чок.

Гафійка мусіла нарізати з паперу нових козаків та квіток і облїпити ними стїни від божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на витцї, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не що дня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплїтала в коси нові кісники. Осїнними вечорами вона рано сьвітла сьвітло, чепурилась немов у сьвято, і сидячи у своїй охаяній хатинцї, часто поглядала на двері, трівожно прислухаючись до гавканя собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом у день, покинувши роботу, вона висувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплятя, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на нїй намісто, обскикувала сорочку, укладала складки спідницї і жалїбно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдужно чути — так се бубна. Як тільки з далекого кутка села, під хмарним осїнним небом, розлягалось його глухе дуднїня, вона вискакувала на двір, прислухалась, намагалась угадати, в якому дворі справляють весїля і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надїю незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженю, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокїйно поблискували.

А бубон гудїв. Починаючи з середини тижня ходили по вулицях молодї з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весїля, або мїсила болото весїльна перезва, сповняючи холодне повітря пієнями. Маланка в одній сорочцї вискакувала на порїг хати, підпирала голову долонями

і жалібно стежила оком за весільною процесією, мерала і не помічала того. Вона неказано драгувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом. — Буде годувати чужі діти і жінку нетіпаху... Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

— Завязала собі сьвіт за тим ледащом... Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току...

За те, стрічаючись із жінками, що мали дослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: Слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телатко...

Час тяг ся.

Вечір за вечером просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от невідко як затупав перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манатям, пляшка горілки, про яку крім неї ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили вічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни хатинки, випавши боки, моргали по кутках зморщками-тінями, паперові козаки, узявшись у боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне сьвітло лямпики, а чезурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога; мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села — і багатих і середних, а навіть бідних, хоч довше

зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівала ся. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло! — гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі. — Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити до ладу не годна? — Кара божа, не дівка — сердилась вона знову: — ти як голову вичесала? Хто тебе візьме таку нечупару?.. — Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханям... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеть ся їй топтати материну стежку... Ой, доведеть ся...

З повиклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухала ся до останніх згуків затихаючої весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать у горі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сїрі безвісти нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмиваєть ся сльозами убога земля і не знає, коли осьміхнеть ся. Сїрі дні змінюють темні нощі. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель, мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають до долу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутять ся тут, над головою, висять хмарами, котять ся туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над умерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрівві і Маланці, як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть тай йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки журавлі, що відбились від свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісти...

Тьмяно в хатинці. Цідять морок маленькі вікна, хмурять ся вохкі кутки, гнітять низька стеля і плаче зажурене серце. З цім безконечним рухом, із цім безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі, — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

— А дощ іде... Гобатими тіннями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: — чи прийде коза до воза?

А мабуть прийде...

У грішний сьвіт.

Новеля.

Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застигли, що обступили білу церковцю, немов черниці дитину, і пнуть ся колом по скелях, усе вище тай вище, одні по других, одні над другими, до кляптя неба, що таке невелике, таке тут синє. Бадьорий холод сповняє сю дику чашу, холодні води спадають по сїрих камях і пють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма й купають у них сосни свої кострубатії віти. Сплять іще велитні-гори під чорним буком, а по сїрих зубцях Бабугана повзуть, мов дим густий, білії хмары.

На дні міжгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі жалібні згуки монастирського дзвона сумно лунають у долині

Монастар уже не спить. Із келії матушки-ігуменї вискочила келейниця і видалась по подвір'ю, мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, іще мокрих від росы. Її провозжали лихі погляди стрічних черниць. Із літньої кухні дим бухав хмарою, а послушниця,

в темних одежах, блукали по дворі, ліннві і за-спані. В білій капличці, де в кам'яну чашу сті-кала чиста цїлюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки, запалені кимсь із богомольців.

Дві послушницї гнали корови на пашу. Ста-рий чернець, що лишив ся на парафії з того часу, як манастир сей обернено в жіночий, сухий, згор-блений, знищений, немов викопаний з землі, волік ся до церкви. Ледве пересуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею, що ходором ходила в його сухій руді, він кидав останні іскри з погаслих очей у слід коровам та даявсь :

— У-у!.. кля-аті!.. нагадали.. женського п-полу!..

І тикав патерицею у слід коровам.

Послушницї осьміхнулись.

З вікон матушки-касієрки визирнуло на них блїде, винувате обличчє з великими підведеними очима, з волосям у безладї, без каптура.

— Се вже знов матушка Серафима бачила привиди, — стиха обїзвалась молодша послуш-ниця, зирнувшись із старшою.

В тої блакитні очі сумно осьміхнулись.

Гнали корови високо, у гори, на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по кру-тих стежках корови за ними йшли сестри. По-переду молодша — Варвара, міцна, кремезна дів-ка, за нею Юст'вна, тонка, делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насува-лись чорнії буки, повиті в жалобу тїний, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного дьсту. Навіть сиві дзвіночки сїяли холод на трави. Кам'яна стежка, мов тропа дикого зьвіря, сплїтала петлі по боці гора, сюди й назад, усе вище тай вище. Рябі мармурові пні буків злізали з дороги униз, немов западались і вже стелили темну

корону аж під ногами. Цупке коріння спліталось у клубки й повзало по горах, немов гадюки. Черниці йшли далі. З одного місця їм удалось побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковці співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгольські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала під чорним склепінем.

Юстина стала. Вся тиха, просьвітлена, слухала співу.

— Ходім, обізвалась Варвара, вже пізно... Матушка-ігуменя звеліла малину збирати, як вернемо з ліса...

Юстина зітхнула.

— Колись і я так співала... поки голос не пропав від застуди... сумно сказала вона.

І понесла у грудях далі, у чорну тишу ліса, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справді велика. Камінчик, скотившись із під ратиці корови, або суха гиялячка, зачеплена ногою, справляли такий лоскіт, наче щось велике валило ся в горах і розсипалось. Ся тиша дратувала: хотілось скрикнути, гукнути, хотілось її налякати.

Де далі попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались у провалля, як руки. По сухій глиці сховзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги, або дивились із трави десятками очей на схилені головки синіх дівочоків.

— А матушка-ігуменя й сьогодні сердиті, — обізвалась Варвара... Давно помирились із матушкою-касієркою... Кличуть учора до себе матушку Серафиму: — ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестри? А-а! я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач, деспотка, мучу усіх, роботою занужую, голодом

морю... Я краще з'їм, я собі рибу купую, я все варення в чайом попила... я... я... Я всім покажу! Я тут ігуменя... Всіх прожену, росточу погане кодро, розвію по світі... А сама аж пожовкла, цїпком стукає по помості і каптур, прости Господи, з'їхав на бік... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: то все Аркадія набрехала... Кличуть Аркадію. Та очі до доду, голову на бік — і я не я... то деь Секлета... Кличуть Секлету: та плаче, присягаєть ся... Потому Секлета при всіх сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала... Мало не бились...

— Та-ж чула... Сестра Секлета погано зробила... Для Бога все треба стерпіти.

Юстина закашлялась.

— Може швидко йдемо?.. — Треба терпіти... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці-їгумені. Та на роботі стояла, та лінуєть ся, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келїї свов їсть... а та судила матушку-ключницю, що скупа.. Ну, матушка-ключниця гнівають ся, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі... Пересварять ся всі, перегризуть ся, вогнем дишуть одна на одну, усі сердиті... Слова не промовляють до себе, от як Секлета з Мартою... пів року не розмавляють уже... вороги люті... По цїлих днях кипить у нас, як у цеклі, прости Господи гріха, а матушка-їгуменя... Ай! як тут гарно!

Послушниці зупинились.

Поки вони злазили в гору, діл западавсь їм із під ніг усе глибше тай глибше, вrostав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростили і розгортались. З під сосон, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітря зробилось прозорим та ясним і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спажнуло злото-

зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов повіті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тінями гір, прозорими і легкими, як дим із кадилиць. І вся єя гармонія ліній і фарб, сей ранішній сон неба, ся пісня тиші, здіймали душу у небо.

— Яка краса, Господи, — зітхнула Варвара.

— Гарно.. а в осени краще, — відповіла Юстина.

Вона любила осінню пору, коли повітрє таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались й стояли, як стіни храму. Ліс одягав ся тоді у жовте й червоне листе, а сонце обертало його у золотий вогні. Її здавалось тоді, що то сонми священників, у золотих ризах, із палаючими свічками в руках, правлять службу божу, а купи чорних сосон, мов сестри черниці, побожно схилившись, слухають святі слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен із вітрилом, біла церковця. Так страшно було у такі ночі.

Послушниці рушили далі, а з ними рушили й гори, мінючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко в перед і треба було їх наздогнати. Ліс усе густішав, чорнішав. Скрізь паялись сосни, буків уже не було. Стежка ставала прикріщою. Засипана глицею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим із корінем, сухим і колючим. Із трави йшов запах чебрецю та диктанику.

Раз у гущі ліса мигнуло щось і зникло. Наче гилячки ожили. То проскочили стрункі, тонконогі сарни — і знов же тихо. Знов чорне склепінє та вохкий холод.

— Ти кажеш, терпи... — почала знову Варвара. — А правда-ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш. Усі знають, що ти недужа, не можеш страви нашої їсти... А матушці-ігуменї кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А от тебе послають...

Юстина мовчала.

Корови заревли, товар мабуть зачули. Тепер полонина була десь близько, треба було спити. І справді. Раптом ліс розірвав ся. Сосни немов розступились і обгорнули поляну сьвіжу, похмуру, куди, як на ложе, спадали сніг роси. Старезний дуб, посажений серед поляни сьвятим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, витав із далеку гостей, прохав спочити. Корови бродили по паші, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варав щось на вогнищі пастух.

Тепер можна було вертати до дому. Та їм не хотїлось. Загріті крутими стежками, напоєні гірським повітрям, послушницї були веселі.

— Полїземо далі, на шниль. — прохала Варвара.

Вона вся зачервонїлась, чула смак волі і зовсім забула про малину.

Юстина не змагалась.

В горі ліс був густіший та ще чорніший. Гори десь щезли. Настала ніч. Кострубате галузя, мов чорні ведмежі лаби, простягалось над ними, довило за спину і било по лиці. Варвара з Ю-

стиною раз-у-раз кланялись їм, немов приймали благословеня. Засапались, упріли. ледве переводили дух, а лізли далі. Проходили повз галяви з свіжо витолоченою травою, де ще сеї ночі лежали олені, минали невидані в долині квітки, сїрі мхи, якими, як косами, пообростали дерева. Все лізли далі. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Посліпли. Море світла заляло їм очи. Тремтячі, зворушені, розплющили очи. Перед ними лежав той далекий, грішний світ, із якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сяйві, як мрія, як сам гріх. Далеке море одкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упова коханем жінка, і блищали на сонці рядки білих домів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились долі, як коси. І вся ся дивна країна пливла кудись у морі, теплого світла, в широкім, необмежнім, блакитнім просторі. З лівого боку важко лежав на землі похмурий Чатирдаг, а з правого — лізла на небо чортова ступанка Бабу-гана, нагріті скелі, сїрі і голі, як земля-мати родила.

Послушниці скаменіли, як зачаровані. І тоді як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного світу, душа Юстини розпускалась у блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг ніколи добутись зі слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша ж малина! — гукнула налякана, і той вигук скинув їх раптом із гори в долину, під білу церковцю та пісні келїї.

Знов чорний морок, знов море листу, таж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусідні гори, залиті вже сонцем, зелені й чорні, високі й нищі, скакали за ними,

росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвір'ю черницї, немов сновиди. Сюди й туди. З келїї в кухню, з кухні у келїю. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять богомольці. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Мокрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Аноріса сидить уже в крамниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов павук той заснована вся павутинем злости і стежить недобрим оком за ворогами.

Богомольці чекають. Збились у купку. Висока, чорна, поважна, суне в калличку, до чаші з водою, сестра-касієрка. У руці має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці. Навіть калитку на поясі в неї захища святий хрест.

Зупиняє Варвару.

— Щож ви оце робите? Чом малини досі не рвете?.. Таж матушка-ігуменя...

Мовчать винуваті й хапають ся бігти.

Матушка Серафима спускає очи до долу і стиша каже:

— Знов сеї ночі бачила...

Тепер уже не можна тікати. Матушка-касієрка любить звірятись молодшим. Ті їй більш розуміють.

Вона з початку зітхає, втуплює потім підведені очи кудись у простір, у лісову пітьму і сливе шепче:

— Тільки здрімнула — чую — знов він стоїть наді мною. Розплющую очи — а він такий благодіпний, кучері вють ся по плечах, щоки румані, очи як свічі, поклав свою руку на мої плечі таї каже: — „Чого лежиш тут на мойому ложі?

Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молив ся“... А мені страшно, вогонь йде по тілі... Чи не сатана то в образі прекраснім, надісланий з пекла во іскушеніє... Сьвят, сьвят, сьвят... А він нахилив ся, аж кучері лоскочуть... — „Вставай, Серафимо“...

— Матушко, чи не можна б нам самовара ?
— переймають богомольці якусь черничку.

— Треба-б сестрі Марії... й проходить далі.

Сестра Анфіса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... лїниви-ж, Господи! — закидає вона свої телета на черничку.

— А вам яке діло?

— А таке... Дух лїнощів побіждаєть ся духом працьовитости...

— А про дух сквернословія й забули?... Прочитайте краще для себе... Не дурно про вас кажуть...

— Хай Господь проачить тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехунки... язикозвони... нехай он матушці-ігуменї скажу...

— Кажіть !.. про вас усе знають...

З кухні вискакує сестра Марія. Очи заплакані, червоні.

— Сварились? — цікавить ся сестра Анфіса.

— Ай, грішка....

— Помирили ся... Три дні мовчали... Аж сумно стало...

— На довго-ж?

— А Господь знає...

— Тут богомольці самовара просять... чаю хотять попитя...

— Самовара? Коли-б сестра Секлета... Та деж се Секлета?.. Секле-то! Секлето-о-о!..

Даремне носив ся той поклик по мертвому дворі, даремно бив ся об лїс, об стїни церковці,

що тихо дрімала на сонці, вся біла, мов вишня в цвіту. Ніхто не обізвав ся.

Потихо дзюрчала і спливала у чаші, в капличці, цілюща вода, а над нею падали сьвічки, як вогняні квіти.

— Сиджу я, тремчу вся, тягне своє матушка Серафима, соромно так мені, чудно, а він нахилив ся і гласом таким соло одким, таким співочим... Ви сьмієтесь? — раптом остро питає вона черничок, наморщивши чоло і вся збілівши.

— Та ні, матушко... Господи!...

— Ви сьмієте ся.. бачу... Таж то був инок, кажу вам, чернець, а не хто... У-у! невірні, у них на думці саме лиш грішне... Марш мені зараз малину рвати!.. Геть!.. Не треба мені нікого... нічого... У-у!..

І скинувши на послушниць гнівний, болізнаий, як у мучениці, погляд, матушка-касієрка підняла у гору довгий сачок, як оборону від напасти, і пішла до каплички.

На ході вона злегка хитала ся і гугнявим голосом вчитувала:

— Сьвятії безсребренці і чудотварці, Космо й Дамяне, посітіте немощі наша, туне приясте, туне дадіте...

Золоті хрести на держальні сачка блищали на сонці...

В мальнику тихо. Хоч сестра Секлета в купі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже півроку не розмавляли з собою.

— А тут були матушка-ігуменя, обізвалась до послушниць, що саме надходили, Секлета — про вас питали... Сердять ся, що мало зібрали малини...

Варвара з Юстиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі-ж матушка-ігуменя сердять ся!..

Немов іще тихіше стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилась глибока долина, послана м'якко зеленим буком, налита золотом сонця; с'їм чорних горбів мовчки дивились у глиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесії. І тільки глибоко, на дні міжгір'я, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистра Алма та ровсіпала холодні води по каменістому ложі.

Так сумно стало. Ігуменя сердить ся. Всі ті чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки-ігумені. Всіх їх покарано сею-ж зимою. Юстині згадалась та памятна зима. По цілих днях й ночах сипав тай сипав сніг і врешті засипав яму. Засипав дороги, засипав ліси, долини і Алму... Від усього сьвіта відрізав... А коли хмари подерлись і сїли на гори, впав із неба холод, не наче гнів божий... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і вяли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цілих днях горіло в келїях сьвітло, куняли над килимами сестри, згинали спини й пеували очі!.. Почались сварки, росла негода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті дні — ночі... Колиж гасили сьвітло й грішне тїло йшло на спочинок, сон видав очі і замерзав десь у келїї. Не сила було заснути... так було зимно.

По цілих ночах тремтіли сестрички, а дров не давали... Матушка не звелїда. І от вони согрїшили. Вона, Варвара, Секлета і Марта, та ще дві чернички... Потай, по ночах, порпаючи глибоко в холодний сніг, вони збирали в лісі суче

ломаче й гріли келїї. Дізналась матушка — з ма-настиря прогнала. Усіх шістьох... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихій одежі... Соромно було, жалко... Та вже з дороги їх завернули.... Змидувалась ігуменя-матушка... Дві не схотіли, пішли у світ... Від тоді і голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись? — подумала в голос Юстина.

— Я бачила її, як їздила в город, — обізва-вала ся Марта. — Заміж уже вийшла. Чоловік слюсар, вона крамничку має... Тава весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне... — зітхнула Варвара.

Всі теж зітхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі, що застудилась, бривши глибоким снігом — кинула Секлета.

Ніхто не відповів їй.

Знов тихо стало. Тільки гнуло ся малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри!.. — загадала Варвара і аж очі зробила великі. — Як перше люде спасались, то й добро людям робили... а от тепер.

— Все від Бога... Не судіть, то й вас не осудять, — строго сказала Юстина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам! — гукнула весела Секлета. — Лови, Варваро! — і пожбурнула в неї сти-глою ягодою.

Варвара розтулила рота, та ягода не по-пала.

— Ну, тепер, ти! — і полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малина? — обізвався із боку зна-йомий голос.

Як із землі виросла сестра Аркадія з цісним обличчям, із побожно згорненими на животі руками.

Ніхто не обізвався до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждаєть ся... — і бачучи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулась і нишком подала ся далі.

— Христа продала-б, — сказала Секлета.

Вони вже кінчили роботу, коли прибігла келейниця.

— Несіть швидче малину... та йдіть усі до матушки-ігуменї... кличуть...

— Ну, щось уже буде! — подумали сестрички.

Кривульками веть ся біла дорога з монастиря сьвятого у грішний сьвіт. Пнуть ся над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долині Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхівя буків, блищали, як срібні кольони, пні й блукали під ними їх легкі тїни. А там, де сонця нема вже, лізли у небо темні стїни, а з них, глибоні й чорні, дивились холоди.

Йшли по дорозі сестрички. Схилені голови, очи червоні, клунки на спинах, цїпки в руках. По переду Варвара, за нею Юстина, а там дві иньші, що рвали малину. Брели із раю у грішний сьвіт, не стямившись, не спам'ятавшись. Так це все швидко скоїлось! Біда заскочила їх, як дощова хмара. Юстина ще й досі тремтіла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка-ігуменя: жовті мішки склячуть під злими очима, цїпок тремтить у руці, золотий хрест плигає по

грудах. „Де малина? Пожерли?!.. Малина моя де?.. Розпутні!.. Геть звідси!..“ Сестра Аркадія з пісним обличчям подає матушці сьвяту водицю, просить напитись... „Геть із очей... Геть звідси!.. Всіх прожену... я... я...“ Хлюпає вода на поміст, ціпок ходором ходить, хрест скаче на грудях і скачуть мішки під очима...

Потому хаос, щось невиразне, чого й згадати не сила... убогі клунки з убогим манатем... тремтячі руки... слъози черничок... слова потіхи... крадькома, потай, щоб старші не бачили — і під ногами дорога, довга, ганебна... А мізок немов сокира рубає: пожерли? геть звідси!.. Навіть дерева шепчуть у чорних верхівях: „пожерли?.. геть звідси!“...

Лпця в Юстини горіли і жаль пік у грудях. Якась малина!..

Сестра Варвара ступала твердо, уперто, немов рвала пута. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Уся постать казала: далі від раю, ближше до грішного сьвіта...

По заду — вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стіною розділені. Навіть їх тіни нарізно пливли по дорозі.

Сестра Юстина була пририта. Не мала сили нічого забути. Вона не забула своєї келїї, тісної та тихої, як домовина... Вечірніх тіней, тремтячих від сьвітла лампадки... Малого віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце... прекрасний сьвіт божий... Її душа не могла раптом порвати побожних мельодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на камяному помості, в вутку темної церкви... Чорних сестричок, що йдуть рядами... Усього того, до чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому сьвіті, від якого

відвикла. Куди веде ся біла дорога, що плете петлі у горах, чужих, невідомих, холодних?

А ліс мовчав. Мовчки йшли сестри і возжна з'окрема несла свої думи.

Раптом щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуем?

Ласкавий голос... Хто се промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє? То їй почулось....

— Сестро Секлето, де заночуем?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога — ворог?

Навіть Варвара здригнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти і чорні плечі її тремтіли від плачу.

— Прости!

— Хай Бог простить!..

Юстина глянула на Варвару... Бліді уста в неї затремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке ї болюче підкотило ся Юстині під серце, раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як іще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала: сестричко, сестро...

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний сьвіт, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у монастирі, раптом набрало для неї якийсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов у перше промовила: сестро... сестричко...

Вона їх еднало краще, міцніше, як досі... Від нього розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний сьвіт...

Всім стало легко. Всі обіймались.

— Сестро Секлето!..

— Сестричко Марто...

Їм усім хотілось як найчастіше казати те нове слово, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Їм усім хотілось узятись за руки і йти так далі, в згоді й спокої...

— Сестро Юстино...

— Сестро Варваро...

Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже, бо вони знали, що там, у долині, куди простують, сьвітить іще сонце та беть ся хвиля живого життя...

1904. Чернігів.

Під мінаретами.

(Оповіданє).

Як опинив ся Абібула сьогодні в ранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благаням Аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і з легка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміня, або як скло, що дзвенить від кожного руху. Йому не хотїлось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подав ся отак, навманя й забрив на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засажену густо надгробниками. Минав сїрі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали у гору камяні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралущу землі і посїдали попліч у бурянах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, заплутані у будяки та павутиня. Камяні голови валялись окремо. Мармурові скрині над знатними повійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, прообсицались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерти, ревлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна

руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з Богом, треба настрою. І от для цього він йшов серед мертвих, які вже певно тішались раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до синього неба і тихо співав іляги ¹⁾.

Ах, колиб Ізрафіл ²⁾ швидче взяв його душу, вратував від гріхів, від шкідливих багатств землі, від зазіхання на чужу працю! На що ти дуриш себе цім світом? Хіба-ж можна не вмерти, хіба-ж є спосіб утїкти від савану й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль Сират — неминуча дорога нам усім, та хто пройшов через його — матиме вічну утїху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі ³⁾ навіть забули дорогу чести, шейхи — своїх батьків, а суді правду і справедливість. Учений софта ходить у зневірі, народ відкинув праву науку, а люде письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали як чашу, в яку мала сплинути нині ласка Аллаха.

Бідний робітник, що зазнав із малечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнічують слабших, багаті бідних, і скрізь панує неправда, дививсь на світ, як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з його сьміялись, називали „афузом“ ⁴⁾. Усі були

¹⁾ Духовні пісні.

²⁾ Ангел смерті.

³⁾ Ті, що їздили в Мекку.

⁴⁾ Юродивим.

певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. З початку помагав батькови тесати надгробники, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так сяк скінчив науку, був уже майстром. Сього було мало, його се не вдовольняло. Ну, що кому з того, що вмів пошити черевика? Що від того перемінить ся в світі? Що дасть йому? Для тіла — він потребує так небагато, для душі нічого тим не придбає. Одна надія — Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить й загреє журливу душу. Абібула рвав ся до нього. Вступив у науку до відомого шейха й зробивсь дервішом.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього, за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай. Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та-ж гущина, теж кладовище. Сумне, сіро-жовте поле смерті зливалось із морем дахів, що блищали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою черепицею, немов турецький килим. На високих, білих стінах дворів, що ховали від людського ока жінок, спочивали галузя жердель та горіхів, або вів ся по них гнучкий виноград. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли понад дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипариси, пались іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні мертві й безлюдні. Круглі, здорові скелі лежали на них, як велитенські чалми. Життя клекотіло в низу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре...

Дервіш сидів так довго. Врешті підняв ся. Згадав, що Мірем прохала віднести батькові чот...

до яких він так звик; хапаючись у'ранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі се зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до каварні. Абібула спустив ся з гори.

Тепер він йшов вузкою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміня та м'якого пилу. З обох боків здіймались брудні, високі стіни, з щільно замкненими фіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами, або чорними вікнами, з ґратами, як у темниці. На частих заламах попадались зграї собак і дітей — хлопці, з червоними головами, як сиріужки, дівчатка в барвних халатах, із тоненькими кісками під золотим фезом. Вони все бігли з куклями до фонтанів, із галасом, писком, звоном посуду. Часом, під білими стінами, тихо просувались жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом зезали у фіртках, як привиди. Інколи розривали ся стіни і відкривали вузькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба. Потому знов йшов вузький коридор. Часом з'являвсь несподівано у фразмі стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, облуплений весь дитворою. Дзвінко спадала вода у мідні куклі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому дома стояла, немов надгробники, а фігури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав із гробу, завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав сумний дєрвіш й побожно згинавсь до землі, щоб піднять в дороги камінчик, о який могла б натрудити ноги коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала

на город і гвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли-ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до цього, але сьогодні се розбивало настрій. Вузку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тїснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скорійш намети, анїж будинки. Тут усе робилось на вулиці. Гладкі „фурунджі“ по пекарнях, у високих фезах, із закачаними по лікоть руками, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підобгавши ноги під себе, ледви помітні з за купи товару, гаптували капці сріблом та золотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висїли на дверях, а постолі, мов сьвіжі піріжки, сушились рядками здовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як золотий вітвар. Ї тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні й грала вогнями мідь.

— О-ой май-ляй-мі! — верещав тенор продавця масла і немов дражнячись із ним, як та папуга, своє товк роаношак дукорків:

— Каперл-е! каперл-е!..

Таца на голові в нього, а не струснеть ся. Висїли в ятках баранячі туші, з синїми жидами, з білим зстиглим салом, із роями мух над ними. З чорної кузнї нїс ся цекольний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали й синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки, із стиглою морвою, малі Татарчата й цьвірінкали, мов горобці:

— Пшкен дут! пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кровю. На зеленому сїні, з горових полонин, із запашними квітками, лежали старі Татари у білих чалмах

й ждали купців. Запах свіжої кави мішавсь із запахом часнику. Бряжчали філужанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому, як із туману, почали випливати поважні мули, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там — цілі гори черешень і абрикосів, помідорів й цибулі; сліпили очі мідні коновки, довгі, як сурми, на плечах суворох сільських Татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко :

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щebetали всілякі птахи у клітках понад піддашям, свистів стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху ліса, робив обручі. Вихлявся за кожним разом із крамниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли здовж стін великі вила і наставляли засмажені кінці, немов волячі роги. Арабські літери повзли по вивісках, неначе павучі ноги. З вулиці не своїм голосом кликано спраглих по лімонад :

— О-ой бузали... пек татли!..

І простягались у той бік руки.

З вікон каварень стирчали, як ліс, цибухи, і струмки синього диму повзли, як змії.

— Громадський „деллял“¹⁾, завішаний весь дукачами на продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блищала на сонці черениця дахів, світились вікна в мечетах, пашів нагрітий камінь, горіли, як маки, фези, кричали птахи і продавці, дзвенів метал по кузнях, без перестанку дзюрчала вода, заширав віддих у грудях запах шкури, кави, та часнику, бряжчала посуда, шеварчав шашлик, душив усіх пил — і в сьому пеклі життя, у сьому

¹⁾ Оповідник.

хаосі фарб, лій, пахощів, згуків, який неможливої тісноті — проскакував часом, занявши всю вулицю, новий фаєтон під білим парасолом, із елгантними європейцями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою пилу...

А в горі, над тим бурхливим морем, із високих білих мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий жалібний спів муезинів: прийдіть, достойні, на поклін Богу, прийдіть по ратунок. Не має Бога, опріч Бога і Магомет його пророк...

Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у білім халаті і білім тах¹⁾, так притуливсь до надгробника, що його трудно було відіржнити від каменя. Очи йому вже не служили і навіть окуляри не помагали. Проте він не кивав своєї роботи й зігнутий, скулений, у богомільній настрої, довбав із корану сьвяті слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні каміні, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, відкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидався на мерця, над яким скоро буде стояти один із надгробників.

Сулейман дуже зрадів, діставши чотки, — без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: муда Смаїл, такий достойний, багатий, імам і хаті²⁾, прогнав учора єдиного сина Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про Бога, сьмієть ся з давніх звичаїв і навіть із корану. А що найгірше — нанявсь у каварню до ефенді

¹⁾ Літня шапочка.

²⁾ Піп і проповідник.

Мухтара, який з мулою у сварці, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

— Кажуть, мула Смаїл лихий на сина, що не хоче сватати Шерфё, хоч батьки замінялись уже словом, — сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь. Се-ж бейнамаз¹⁾, тай годі!.. Крий Боже мати такого зятя. Великий Бог, — Алла ікбер! — закінчив старий Сулейман своєю любимогою приповісткою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подався до каварні ефенді-Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже трицять літ він що дня у такий час відвідував її. Абібула подався за батьком.

Каварня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в каварні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Симферопіль і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клановухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

— Рустеме! нам кави!..

— Ха-ха!.. Рустем, неси до нас!.. — То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному, — осьміхався Рустем.

В кутку сиділи якісь селяне. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив із ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом — „меджіна“. Вже п'ять літ не ходить, із того саме часу, як

¹⁾ Такий, що не виповняє принципів ісламу.

мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азізі будуть молитись дервіші, то може виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер! — зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей й підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з його.

Бекір зацомаказ та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші — й гайда до Стамбулу...

Очи в нього спяхнули й червоні вуха світлились на сонці.

— Ч-чорт його знає! — гарячився Бекір: — служи у війську, коли дають „домуз“ (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить із свинини юшку, мясо дав своїм, а юшку нашим: на їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селям алекім! — привитавсь новий гість. — А де Рустем?

— А, Джіафер! — радісно скрикнув Рустем й побіг на зустріч.

— Так се правда? Ну, розкажуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнавсь його батько, який зміст пєси, так і насів на Османа. А той дурень злякав ся й не хоче грати.

— Ну, се байдуже, десь знайдемо другого.

— Заваялись на нас старі. Таке робить ся, що страх. Вони нас каміням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеть ся.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки pomoже. Після смерти старих піде все краще, —

потішав його Рустем. — А моя справа така: сьогодні прийшов із села один вірний товариш. Треба через нього післати книжок. От ти-б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба порадитись.

Рустем мусів покинути товариша: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айше́ кличе.

Рустем враз зблід і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айше́, перегнувшись над важким кухлем із водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвіря, і тут, у темному закутку, Айше́ дістала з під ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемови.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

„Я вже чула про твою біду, Рустеме, — читав Рустем надрапане напів писаними, напів друкованими літерами. — Та не журись. Господь милосерний. Так, як ти зробив — ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мірєм. Коли-б ти знав, що нині стало ся. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала, і досі очи червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в корані того не стоїть, аби жінка не сьміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було-б мені, коли-б дізнав ся. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (від твоїх думок), та ти не сьміє ся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив добре. Вона сьмієть ся з тебе і не кохає.

Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій Аллах. Твоя Мірем“.

Коли Рустем вернув до каварні, щоби в нього горіли і все тіло стало туге і легке, як мяч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман покидав калці, поклав ноги у білих панчохах на софу і пахкав із довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїзжим мулою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір.

— Ч-чорт його знає! — низав він плечима, і очи в нього горіли, а вуха світились на сонці. — Ч-чорт його знає... Пішов я учора в садок у ханський палац, а там — розумієш — сидить іяур на лаві і обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!.. погань... Ні, в нас сього нема... Магомет не велів... У Стамбулі сього вже не побачиш, ой ні... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, й сам не має що їсти... А тут плати... Бакшіш, давай... і скрізь бакшіш. І до війська беруть... Ч-чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем — і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замоквела сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в сьвятому місці — Азізі. Цишні „тюрбе“ — маваодеї самітно сїріють на полі, між будяками і грузом, важкі, великі, байдужі, як ті сьвяті та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі монастир — „теке“, а над ним стоїть мінарет, як білий

привид. Не сплять лиш цвїркуни і фонтани та
влїпа очима-зорями небо.

Легко, мов тїнь пливла, ступав по Азїзі
Абібула. Немов бояв ся топтати місце, полите
кровю сьвятого. А може до сього місця торкалась
нога Аджідер-мелек-султана, коли він, у давню
давнину ще, нїс свою голову по під пахою та
поливав кровю шлях до могили. Кожен раз, коли
Абібула тихими ночами простував у текé на мо-
литву, він уявляв собі людину без голови, з крі-
вавим горлом, а з під пахи у неї дивилась на
нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно,
і серед тиші калатало серце. Властиве, се було
добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той
страх і той настрій, ворухив його немов болю-
чий зуб. Він хотів, щоб душа в його гойдалась,
як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на
вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла зли-
нути в небо. Так щиро він прагнув єднаня
з Богом.

Абібула підійшов до текé; ще нікого не
було. Скрїзь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь
на зорі і вбирав у себе таємну тишу сьвятого
місця. Йому було так добре, в голові трохи кру-
тилось, душа сподївалась розкошій молитви і трі-
пала, як птиця, крилами.

Нараз від стїни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаїр олсун¹⁾!..

— Ахшам...

Те „ахшам“ брата, тихе, як нічне шелестїня
тополу, здалось незвичайним, таємним.

Дервіші помалу збирались.

¹⁾ Добрий вечір.

З мороку ночі, як із туману, випливали фігури у довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні й поважні.

Ахшам! Ахшам!.. шелестіли слова, як сухе листя й гинули серед ночі.

В вікні текé блимнув несъмліий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у текé шейх¹⁾, високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знов вернув до дому. Ні до кого не обізвався, ніхто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торхтів віз.

Дервіші сходились. Кидали слово — два, тихо, пошенки й мовкли. Дзвінко джурчала вода. Високі тополі все шелестіли. Біліли в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до текé віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін... меджін... — хтось сказав стиха.

Зняли слабого на руки і понесли у текé. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей з текé, над яким здіймався мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулися. В вікні мінарета мигнула тїнь і зараз розлїгся спів муезїна — сумний, скрипучий та жалібний.

Всі знялись із місця.

В теке було темно. Тільки коло міграбу²⁾, де стояв шейх, горіли дві прості лямпи. Низька, закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись ще білені стїни, холодне спертé

¹⁾ Старший дервіш, ігумен.

²⁾ Вівтар.

повітря — скоріш нагадували запушений склад, ніж дім божий. Ряди стоптаних капців, полишених біля порога, насичали повітря їдким запахом поту. Люде ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, Боже!.. Почалась звичайна мусулманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами, підходили дєрвіші до шейха, вклонялись і сідали долї в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне, братєрське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусїдів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і лїворуч, аж ген далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличя в шейха стало поважним, наче застигло. Очи спустив до долу, дививсь, здавалось, на бороду. Усї мовчали. Так тихо стало... Сьвітло притьмарилось, і брудні стїни тіснїще зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав недужий.

Усї чекали.

Раптом, як із одних грудей, почав ся спів. Повільний, розмірений, скупий. Слова гупали в піснї, як цїп на току, окреме, виразно:

— Ла-іль — Ал-ла...

Монотонно і безконечно, наче великі годинники рахують хвилї:

— Ла-іль — Ал-ла...

Абібула прижмурих очі. Голова в нього хитавть ся в такт піснї і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустинї.

— Ла-іль — Ал-ла...

На один голос, у такт, без перестанку, без передишки. Все тіж слова, усе той темп.

Так тягнеть ся довго. Минають хвилї, години; здасть ся, дні цілі проходять. Він уже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусїдів. Всї вони злились разом, в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу,

скучну, монотонну, немов машина помпує воду, або слова хтось ниже на безконечну низку

— Ла-іл — Ал-ла...

Не то скучно став Абібулі, не то спати хочеть ся. Щось налягло на мізок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцняється. І знов йдуть, як хвилі :

— Ла-іль — Ал-ла...

Сумно так стало в текé; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворухить ся... Клубком котить ся в грудях, бере за горло. Хочеть ся крикнути: ти один, Боже, всесильний, могучий, в тобі вся радість, у тобі надія... Ти один, Боже! о Боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь...

— Алла!..

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібули тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветь ся хвалити Бога, тягне з собою тіло. Щось у ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає Бога, опріч Бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнєє коло. Вінок із халатів та з білих чалм. Радісно пісня вирвалась із грудей.

Ля ілля ге — іль Алла-ге...

Ля ілля ге — іль Алла-ге...

Жива каблучка уже хитнулася. Раз у той бік, раз у другий. З початку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляють ся чалми в честь шейха, гойдається мозок як у колісці, душа бажає розгону й де далі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло.

Все швидче тай швидче. Зростає пісня... дужчає голос, обличя сяють. Білі халати надулись від вітру і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається у двоє, веть ся як вуж, китиці феазів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-ге-лла!.. е-ге-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір у горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-гге-лла!.. е-гге-лла!..

Бліді обличя скривились, тіло беть ся у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов упала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як ангольський спів:

Юджé султáним
Дердé дермáним —
Шу тéнде джáним
Ху де мек íстер-гу!...

— Гу-у!

З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, Боже, великий Боже, дайш лїк там, де вже ніхто допомогти не зможе... Душею й тілом прагну сказати, що ти один! Гу-у-у!..

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, виляла та пісня у його члени. Вони всі скачуть, радіють усі славлять Бога... Плигає тіло в шалених рухах, хвилюють груди і скаче голова, залита потом, а кризь заплющені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... цвітуть... літають... Цїлий дощ цвітів...

Льлють пахощі в груди... Трудно так дихати... Він уже не може співати, він ледве встигає за всіми:
— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить Бога:

— Ай-гай... ай-гай...

А пісня бадьорить, а пісня льється, як із неба, весела, радісна, чиста, мов ангел співає.

Хтось плече в долоні... От хтось сьміється
— ха-ха!

Алла!

Швидче, пруткіше, всі разом... Останнім духом... Решткою сил.

Хай-хай... Живий... живий... Бог живий...

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Бють китиці фези, мотають ся голови, підлигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитають ся стіни теж у славу Аллаха...

— Живий... живий... живий...

Ох, яка радість... ох, яке щастя... Небо розкрилось... Ангелів видно... мають уже крила... Аж плакати хочеть ся... сльози душать за горло...

— Ай-хай... ай-хай!..

Танцюйте, радійте!..

Море бушує і ревує хвилі і лізуть на берег, щоб усе затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, слинулись, бліді, схудлі, зівялі, мов тіни. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочучи ноги, наче павук, підліг під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, іще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, доскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впишу. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може

спинитись, не має волі. Чужа якась сила захопила тіло, бє, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає. Десь щезло. Дух підняв крила, летить й пориває...

— Аа-хай... ай-хай!..

Швидче... ще швидче... Гей, швидче... До Бога... живого... єдиного Бога...

— Хай-хай!..

Мов із пуги ляскає-плеще співець у долоні, жене, підгоняє, бадьорить, сьмієть ся. Летить його пісня, як вихор. Росте божевіля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як у перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Кланцають зуби. Крик переходить у лемент.

Тремтить текє, хвилює сьвітло, скачуть по стїнах налякані тїни й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось паде блискавиця, ось-ось ударить грїм, розколе стелю і божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає в гору, немов тумани й безвладний калїка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить із кола.

Всі кам'яїють. Стало ся чудо. Блискучі очі, повиті млою, застигли як скло.

Врешті хитнулись... Як п'яні...

— Живий! — гуркоче грїм із грудей.

— Хай!.. Хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветь ся з грудей. Не крик, а буря.

— Алла!.. Хай-хай!..

Гарчять. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Трутть ся лобами. Гавкають голосно, часто:

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі зьвірі, як стадо шакалів.

Щезла сьвідомість. Повна нестяма. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, протягло:

— Гей-х-х-х!..

Хвилі ущухли і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувся. Обвів усіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? Що сталося?

Потому зняли руки до Бога і втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А-мінь, а-амінь, а-амінь...

Жалібно, ревно, як сплакани діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня погід горою, і чорні круглі тюрбѣ важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святаму Азії. Ніс у серці радість, у голові мрі... За ним повзли поводи, як тіні, гуртки деревішів.

Абібула навіть не стямився, як опинився біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь згук. Немов фіртка скрипнула, чи влямка брязнула. Хто-б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муrom і швидко щезла. Що-ж то за знак?

В дома, здасть ся, всі спали.

Джіафер сподівався гостей. Він умісне трохи раніше зачинив свою вранницю, щоб мати час усе доглянути, бо вже пів-року, як в його домі не було зваяки: він розвівся із жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про

свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так стало ся. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по європейському. Там, окрім закратованих вікон, нічого не було східного. Отсі відецькі меблі, образи, статуетки, так гостро заказані кораном, книжки і альбоми — все се недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусулманка, яка знала страх божий, вихована у давних звичаях та забобонах, вона не могла вибачити чоловікови тюрських примх, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз-у-раз мав діло з ріжним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопив ся блиском та багатством європейської культури, правда більше зовнішньої, і вважав своїм обовязком, обовязком освіченої людини, приєднатись до неї, або, що найменше, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з відкритим лицем, або щоб показала ся знайомим мущинам, які були у його в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корану та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувати. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою праведну дружину. Ріжниця в поглядах та смаках довела врешті до того, що вони обридли одно одному і мусіли розійтись. На щастя, дітей не було в них. Джіафер тоді зітхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової тай відводив тим раду. З Рустемом сприятелював ся особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть у кінці оселив ся у нього. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша: той його слухав і мало-по-малу втягав ся у роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. Зі спектаклем, уже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надавав йому велику вагу, бо ся новина для Бахчисарая безперечно викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливе через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусулманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любимий коняк. Він не крив ся, що вживає заборений трунок. Оглядна постать Джіаферова, вся в чесучі, відкритий рум'яний вид із горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем — той не швидко поверне з роботи, бо каварню замикано пізно. Але щож другі? Наче в відповідь на се застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар (народній учитель), шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним іще двох молодих софт¹⁾.

Не встигли гості привитатись із хазяїном, як у дверях з'явив ся відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбнику, завішаному брельовками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сьміяв ся. „Ну, чого сей приліз?“ — скрикнув ся Джіафер, видимо нерадий.

— Ха-ха! — сьміяв ся Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась. — Дами наші прогнали мене. Марія Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізніше... підемо в сад... pour passer le temps... весело буде... ха-ха!..

¹⁾ Софта — семинарист.

І за кожним разом, коли вимовляв із неможливим акцентом французькі слова, повертався на всі боки та позирав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалив ся на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванив ся тим, що бував у поліцмайстра, нотаря та начальника пошти, хоч там із його сьміяли ся та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер видимо нетерпеливив ся, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показав ся Рустем, Джіафер вразу налетів на нього.

— Знавш, яка неприємність? Беял зрік ся віддати нам шопу під театр. Послухав репетицію і сьогодні приніс свою відмову.

— Через що?

— Боїть ся... Небезпечне, каже, діло; що люде скажуть...

— Щож тепер діяти? Доведеть ся шукати десь інде.

Рустем був дуже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти пєсу? — обізвав ся Абдураїм.

— Конче. Або що?

— Я б не радив сього робити. Ви висьміваєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що се шкідливо? — глянув на його Рустем.

— А вже-ж шкідливо... Наш народ держить ся поки що іслямом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його сьвітогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба ранійш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідний но-

вим педагогічним вимогам, зробіть його письменим, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через се темний...

— Чекай, чекай! — захвилював ся Джіафер. — Мектеб — діло добре, та ним усього не зробиш... Ти кажеш — іслям, коран. А коран каже, що жінка нижча від мущини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмою¹⁾, нашими-ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах із мущиною...

Слово „культура“ було любимим словом Джіафера, яке його трохи пиянило, від якого очи в нього починали блищати і йому робило ся тепло.

Есенді Мустафа вмишав ся в розмову: наморщив чоло і віддув губи.

— Ще Бокль написав книжку „Про залежність жінки“. Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати від чоловіка... ха-ха!.. *Laissez faire, laissez passer!*.. Ви подивіть ся на нашу Татарку: нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та копиця... Брр!.. От наші дами... *Charmant!*..

Він заскакав на стільці, аж китиця від феца на йому заметлялась і забрязчали брельоки.

Рустем поглянув на нього зі злістю.

— Мілдь, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, pardon!

— Не мектеби допоможуть нашій відсталости, — звернув ся Рустем до Абдураїма, — бо що з того, коли народ читатиме байки про сьвятого, який по смерті біжить із головою по під пахою,

¹⁾ Маграма — жіноче покривало.

а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ у темноті, бо їм се вигідно... Мулли затримують поступ, той сьвітлий день, що сяє вже європейським народам. Проти них і треба бороти ся... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть иньші народи, що вони не невірні, але старші брати, треба будити сьвідомість... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів іще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організувати інтелігенцію, мійську і сільську, вивольяти жінку з неволі... Покажім народови, хто йому ворог, хто друг... От європейцям — тим легше: у них жінка товариш, поміщик мушчині, а у нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдесть ся наших Татарок, щоб зважились прилюдно хоч би відкрити лице, або навчились писати?.. Коли я одружусь...

— Не зразу, не зразу, — гамував Абдураїм; треба рахувати ся з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють... Коран треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим дослідам науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про се вже писали і Касум Емін і Самі-бей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Гете!.. й ми станемо поруч із иньшими, ми увілемось у сімю культурних народів, — кричав Джіафер, загрітий суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато осьвічених учителів — мугалімів, тоді в нас усе буде, не зараз, а буде, — стояв на своєму Абдураїм, і його винищений й заляканий вид, із виразом зятятости та обмеження, навіть кривив ся.

— Панове, ну, що вам мужик? Вєдь єто Горковскій тип... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіть ся: у рус-

скіх — нотар, дами, начальник почти... Tout le monde! Ціле товариство. Се я розумію, а мужик.. Ха-ха!..

— От, їй Богу, я вірю що людина походить від малпи! — сьміяв ся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сьміявсь, так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs, Спенсер був великий учений, йому можна вірити!.. Ха-ха!..

Розмова де-далі ставала палкійшою. Софти були на боці Рустема. Гості загрились суперечками і серед диму папіросів та випарів кави зняв ся такий гармідер, що ніхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте літературну мову, спільну для всіх Татар... Годі нам говорити на різних мовах. Се аномально, що кримський Татарин погано розумів те, що пише казанський, а письменника з Тифлісу не всі можуть читати в Оренбурзі, або в Баку... Спільна літературна мова і сильна, в європейському дусі література — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо де що в такому напрямку, — гарячив ся Рустем. — Згадай, що було літ двацять перед сим! Опріч аль-корану та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах не рідко знайдеш простих сьвідомих Татар. Вони знають, хто вони й чого хотять...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураїм. — Не буде багато, поки в нас будуть старо-сьвіцькі мектеби з допотопними методами, поки не переробить усього учитель...

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом й з цікавості висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і, підобгавши ноги, сів долі в куточку. Він весь обернув ся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчались, немов боялись пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут? — помітив його Джіафер.

— Та... я до Рустема... Нічого, нехай потому, — благав він, немов бояв ся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сїдай з нами до гурту, — кликав Рустем.

— Ні... ні... мені й тут добре... — мотав головою Бекір, засоромлений в край та весь червоний.

Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги! — сьміяв ся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець.

Але сєє було не легко. Азія соромилась і ні за що не хотїла розігнати підобганих ніг.

Так і лишилась у кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір весь стрепенув ся і навіть устав.

— Е-е... розумієш... — заїкнувсь він, пророк не так казав... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить... Напише до другого: приходь (хай лежить слово мов під каменем)... І буде тому гірше, а нїж би наїв ся болота... Гріх буде, зле... Ч-чорт його знає! Магомет дав закон... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле... Ч-чорт його знає...

Бекір хвилював ся, заїкавсь і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись

у небо, а жінці — в землю... Так усе на світі: — що краще — мущина, що гірше — жінка. Літо — мущина, а зима жінка... День знов — мущина, а ніч жінка... Не дурно-ж поклав так Аллах... Чорт його знає...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись Алахови, що все так мудро розклав.

Гості сьміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надув ся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок, устряв до розмови, як із рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязькав брельоками.

— Ой-ой! — заверещав він: а мої дами чекають... Марія Петрівна і Ольга Іванівна... Ха-ха!.. Adieu messieurs!

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брельоки, мигнув рябий лейбик — і ефенді щез за дверима.

— Ну, на що ти кликав ту малпу? — обурив ся на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам уліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір насьмілив ся і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сьміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили всіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі, і був приголомшений ними. Він боронив ся, стояв на своєму, упертий, немов ослик, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Се просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світились немов рожеві мушлі.

Гості розійшлись пізно, а Рустем із Джіафером усе ще вели розмову. Рустем турбував ся.

Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в каварні каву. Не на те-ж він скінчив медресé, дванацять літ був софтою.

Червоний досвіток глянув у закратовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто. Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші проміні сонця. В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муезіни, як чорні духи тих білих веж, і приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо, над сонним містом, несла ся дика музика, як передсмертні ридання грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних...

А сонце вставало.

Спектакль таки відбув ся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдалось його знайти. Одні відмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тісні і невігідні. Джіафер мусів купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівав ся. Йшли ремісники, робітники, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сьміливість Рустема, до чого дійшли гріх та розпуста.

На другий день весь Бахчисарай аж клетів. По всіх каварнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його імя, оповідали,

ділили ся вражіннями, судили. Найбільш хвилювало те, що в песі осьміяний був мулла, темний визи-скувач народу, який цілком не розуміє духа ісламу та дбає тільки про свій „закят“ — десятину. Усі відразу пізнали в ньому відомого в городі впливового муллу Ібрагіма. Зміст песи, окремих подій — переходив із уст в уста, змінювався, розвивавсь та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли-ж се видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить із відкритим лицем, допоминаєть ся прав, добиваєть ся освіти і заганяє батька в домовину. А її коханець бунтує народ. Се-ж уже розпуста! Він хоче зробити іяурів із усіх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

Всі жалкували муллу Смаїла, що мав на старість таку потіху з сина.

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь підюджував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, ніж народ.

За те молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особливо вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище мусулман, занедбалість їх та темноту й закликав до освіти, до європейської культури. Щось нове, не чуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав відбою від нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні події дійшла й до Мірєм. Уже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз — вона догадалась, що

з Рустемом щось сталося. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстанім килимку, Мірем ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке не спокійне. Крізь закратовані вікна лило ся світло в низеньку хатину, мигтіло на злоголавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло на волі, всі знали, що сталося із її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками в сій старій клітці.

Мірем дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ся маленька хатина не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гнізді тепло, у сих мурах, у тісному подвірі. Там днями цілими стояв холодок, дивилось сине небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла від рана до вечора поратись біля квіток, що розкішно кущились поміж каміням, і зовсім не почувала туги за світлом, за невідомим житєм, що кликало її тепер із поза сих білих, високих стін. Колиб мати дізналась, що з нею робить ся нині, то певно сказала-б, що то лихий дух — „джін“ ввійшов у неї, бо перестала вплітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої кросна, з під яких снувались довгі рушники з чудними візерунками, втішалась тихим теплим гніздом, вистланим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лафу¹⁾, та щebetали, мов горобці коло зерен. Усе се минулось. Кросна стesяли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги пустими й темними. Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув

¹⁾ Бесіда.

у душу її нове зерно, що зросло там як дерево, зацвило тугою, вродило думи й нові бажання. Їй усе хотілось знати. Знати, як живуть люде, що вони думають, чого хочуть, які краї на сьвітї, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто їй сього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійняти із вікон крати, розвалити мури та вивести її з них у ширший сьвіт. Вона тягла ся до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його імя та ходить, як ніч.

Мірем відсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мірем устала, поправила свій рожевий фез із дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідати ся про Рустема. Чи не піти куди? А може поспитати матір? Ні, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали, тай якось ніяково звертатись до неї. Може-б піти куди?..

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як у клітці, й сама не знала, що їй почати. Колиб хоч Айше побачити та передати лист. Та Айше певно ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло у фіртку. Чи не вернувсь Абібула? а може батько?

— Хто там! — поспитала Мірем.

— Ти в дома, Мірем?

— А! Се Шерфё! — зрадїла Мірем і побігла на зустріч подрузі. Може вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір Шерфё і почала розвиватись. Гарна, чорноока дївчина вивинулась із переджé, немов метелик із капшучка, і засьміялась. При зведених чорною фарбою брівках й румяних лицях її зуби блищали, немов намисто.

— А що! а що!.. ти гнівалась на мене завжди, коли я сьміялась із Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мірем поблїдла.

— Що-ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада... Добре, каже, сталося... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що відколи живе на сьвітї, ще такого не було... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли-б ти знала, я його бачила...

— Кого?

— Що мене сватав. Він мав багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуси... З села. Ну, я й не хочу... Далеко.

— А що-ж той... Рустем?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Знавш, вони з Джіафером поставили із дощок буду... таку, в якій тютюн сушать... Скликали людей — багато народу і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай... Джіафер посивів і став муллою..., а Алї перебрався за його дочку й забув певне надїти фереджє... Так із відкритим лицем і показавсь поміж люде... Джіафер каже: закрой лице, а Алї каже: не хочу. Ну, певно, тож був таки хлопець, а не дївчина. Джіафер сердить ся, а Алї плаче... А Рустем перекинувся у Халїля і забив чоловіка... ха-ха!..

— Як! забив? — скрикнула Мірем.

— Ну, певно не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулицї. Йшов собі живий і здоровий...

Він не забив!..

У Мірем відійшло серце.

Ну, се ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталося.

Шерфе не вгавала.

— А на кінці Рустем знов став Рустемом і тоді казав людям, щоб усі зробились іяурами, наплювали на Магомета та їли свинину...

Щоб їли свинину?

— Еге... ха-ха!..

Мірєм не вірила. Се справді вже щось неможливе. Ну, та хвала Аллахови, біда не така ще велика.

Подруги посідали попід фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони жили всіма ласощами, яких Шерфе завжди носила повні кишені.

— Шерфе!

— Що, Мірєм?

— Тобі ніколи не впадало на думку, що ми, жінки, живемо по хатах, як птахи у клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а у йому більше іяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче — ходить, із ким хоче — говорить...

— Вони-ж іяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в Аллаха. У них жінці і до мечету можна..., вчити ся можна... Ти не хотіла-б учитись, усе знати, все бачити...

— Ха-ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі... Я часом сижу і думаю... Слухаю, як біжить ося вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через ліси... така весела, жива і бачить різні краї, всяких людей, знає, куди сонце сїдає на ніч і звідки встає місяць... Я хотіла-б бути струмочком.

— Ха-ха! Чудна! А мені добре й у Бахчисарай.

— Знаєш, я ваздрю вітрови. Як бачу, що він біжить хутко, гне наші тополі, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер...

— Ха-ха! вітер! Він тільки пил здіймає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть у голову... Ти в дома засиділась... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь... Не довго може будемо в купі. Певно таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці... Ха-ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут усі мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одежу пошила собі Умі...

Шерфе запалила ся й заторохтіла, немов горох. Сьміх дзвенів у горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мірем ледве збрала до купи.

Вона зацікавила навіть Мірем.

Врешті збралась до дому. Схопила фередже і влізла в нього, як у шкаралущу. Тільки очі блищали між білим полотном.

— Лишившись сама, Мірем заходилась писати листа. Хоч операція ся не зовсім безпечна, та тепер се найзручнійше зробити: муштин нема в дома, а мати варить їсти. Мірем витягла каламар та клаптик паперу з під софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папери, як раки.

„Хай тобі пошле радість Аллах та має у своїй опіці, — писала Мірем. Ти мене десь не жалієш, Рустеме, що так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там із тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфе розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. „Домуз“ створіня нечисте, і я його ніколи не їла-б.

Теж слава Аллахови, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може він і дуже розсердив тебе, та все-ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайся, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалулась батькови. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала. Я тепер краще ховаю і каламар“...

Стукнуло щось... почулись кроки... Мірем ухопила шитво та накрила писаня. Серце в неї завмерло і очи поширилися... Знов тихо. То певно прохожий пройшов попід вікнами.

„Велику радість мала учора, — писала вона далі. — Абібула приніс цукор у папери. Я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша „киз“ (дівчина) — Бедріє — ханум учить ся десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат“...

— Мірем!..

Мірем жажнула ся. Схопила й прикрила мокре писаня до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причандали і кинулаєь із хати.

Скоро вернулась. Витягла зібганий лист і знов писала.

„Як мені душно, як мені тїсно тут, волиб ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлонець, а „киз“. Батько лиш знає свого Абібуду, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидче випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає Аллах твоя Мірем“.

В каварні повно. Всі ляди — вікна, відчинені настіж, весело сяли у чорній пітьмі. Сизий дим люльок вилітав із вікон і, осяяний сьвітлом, висів, як хмара. Безладний гамір, брязк філжанок, білі чалми, червоні фези й міцний запах кави. Дзвінкий сьміх гостей, впрілі обличчя, лїс цибухів, вогники в люльках і бренькіт струн — усе се мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан із чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медіна й величний Стамбул. Бренькав веселий „сантер“¹⁾ й засипав хату гомоном струн. Каварня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, гудїла, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тїмя і бив по струнах із таким завзятем, що не чув навіть, як його кликали. Рустем уже сам розносив каву. Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, із подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блїдий як мрець, тїльки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кости і гучно сьміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі — і під буденні розмови про цїну фруктів або фасолї — тоненький голод співав про милу, про муки серця, фонтани слїз, тонкі дївочі кіски.

Ах, — ті красунї!

Твої брови гнуть ся як дуги,
А вії стріли пускають,
Білії груди крамницї відкрили,
А щічки медом торгують...

— Ха-ха! — реготала молодь і навіть беззубі хаджі ховали усьмішку у білі бороди.

¹⁾ Цимбали.

Рустем був щасливий. Мірем написала, що готова піти з ним хоч на край світа. От колиб тільки дістати мектеб — і він її вирве із пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити сим товстопиким хаджам, що сидять по канапах, важкі й непорушні, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме діло, готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво і зручно розносив дрібні філіжанки і вив ся поміж гостями, як вюн. Тому сказав слово, там засміяв ся, встряв на хвилинку до гурту і знов варив каву.

Молодь зібралась в окрему купку. Там йшли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сільський челядник згадав про свого мулла. Той, як почув, що сталось у Бахчисараї, то так налякав ся, що кинув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! — гукали до нього звідси.

— Ова! світ не завалить ся, як стане менче одним муллою!..

— Він буде годувать його діти...

— Ха-ха! — сміялась молодь.

— Не тепер дасть відповіді, то в день останній, — заскрипів Сулейман. — О! як затрубить тоді сурма і прочитає Аллах книгу в його лівій руці!..

І скинув злим оком на молодь.

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось у нього, немов при місяці, а очи горіли від згадки.

— Холодний вітер повіяв. Страх обняв душу... сила Аллаха спустилась із неба... підняла біле рядно і встав на ноги каліка...

— Тц... тц... — цмокали правовірні та хитали побожно чалмами.

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова, — ввічливо звернув ся до нього якийсь

молодик із другого гурту. — Ви кажете — чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив... Тай ніхто з нас не чув про чуда. Чи тільки дєрвіші можуть бачити чудо?

— Дивно мені, — озвався Абібула. — Який ти мусулманин, коли в чуда не віриш? А хіба-ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк із ящїрками, або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! коли се було! Тепер не ті часи. Щось не трапляють ся чуда.

— У Бога все можливе...

— Алла ікбер! — зітхнув Сулейман.

Розмова починала усіх цікавити. Очи в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху. Молодь почала осьміхатись. Навіть Бекїр покинув сантер і настобурчив великі вуха.

— Гей ви, невірні, — гукав Абібула. — Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зопсовані, немов червиве яблуко. Ви еднастєсь із невірними, з їгурами... переймаєте їхні звичаї й їхні думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О, вірні, казав, пророк, еднайтєсь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре, вони засмучені, коли вам зле — вони радїють...

— Неправда, вони великий народ, вони сильніші від нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони осьвічені... Годї цурати ся їх, нам треба в них узяти все, що мають краще... иньші часи настали...

Підняв ся з за стола якийсь правовірний, здоровий, як бик, насунув на голєну голову шапку і стукнув люлькою у стіл.

— А я кажу — розпуста! — гукнув він на всю каварню. Ви пєте горїлку... Забули Бога.. мечети пустують, скрізь бейнамази...

Очи в нього лїзли на лоб й обличчя налилось кровю.

Усї схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усї кричали.

— Ви темні... ваші мулли і ваші дервіші!
— гукали одні.

— А ви їаури!..

— Ви держите нарід у темноті, а ми бажаєм розвою...

— Дозвольте, дозвольте! я хочу спитати, — скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком. — Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш?

Розлїг ся сьміх... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтіли руки й білі уста безгучно ворушилились.

— Стійте, стійте, чого ви сваритесь! я краще розкажу вам одну історію — гукнув Рустем.

— Кажі! кажі!..

Се зразу втишило галас. Усї любили послухати казку. Хто встав, знов сїв на місце. Забряжчали посудом, засербали каву й запахкали з люльок. Дим зняв ся під стелю. Мекка й Медіна заграли вогнями. Правда, хаджі були ще лихі; недобрій вогник не згас іще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

— Рустемові дав хтось стілець. Він сїв, обер вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав:

— Ну, слухайте-ж... У ті давні часи, коли казкам іще йняли віри, як правді, коли верблуди були ще блохами, черепахи й жаби лїтали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напи-

тись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: „Їдь, брате“. Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Їде і все собі думає, як би йому краще доглянути осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне, або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. То-ж дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий — злазить із осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослови — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить — усе пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався — сталась пригода: заслаб осел у пустині тай здох. Лежить на жовтій піску, витягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так як гора. Сів над ним дервіш тай плаче: ну, як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я-ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірить шейх, скаже, що я в тому винен. Тай справді хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний. Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтішно дервіш, ллє сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищать, як срібло, пісок, біліють далекі горби... Сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорніє тіло осла, немов нечисте сумління. Уже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не може, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллють ся на гарячий пісок. Коли так згодом надходить

якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотають ся горби верблужі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над свіжою могилою й плаче. Вклонив ся отаман. „Чого так плачеш невітшно, старче?“ — питає. — Як же не плакати, ефендім, як не вбиватись... Умер.. Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю... — Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув із серця рясніщі сльози. — „Не плач, чоловіче божий... потіш ся. Усе живе має однакову долю, все, що живе — мусить врешті померти“... потішає отаман. — Підійшли купці із каравану, розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця — й поїхали далі. А дервіш усе сидить на тому-ж місці, сумний, невітшний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасну долю осла. Уже й другий караван надходив. Питають, що сталося. — Ой, поховав... відказує дервіш... от тільки сьогодні піском засипав... І показав рукою на свіжу могилу, говорити не може за слізми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Усі були скуплені та зацікавлені. Чорна вава стигла у філіжанках, сині струмочки диму лїниво здіймались із люльок і причаїв ся жар у печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жаринки, червоні вуха світились, як місяць на сході.

— Ну, — почав знову Рустем, — побачили ті, що на могилі гроші, десь певно не дурно люде їх наскидали, поклали й свою частину до купи, насліддали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш у пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою дорогу. А дервіш лишив ся. Сидів він день, сидів він другий у глибокій

жалобі, в кінці заспокоїв ся трохи і думки обсіли стару його голову. — Чи варто вертатись до шейха? Тай із чим вертатись? Діла не справив, осел пропав... Тільки розсердить шейха. Чи не краще лишитись на місці? Тут не погано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збивсь десь із дороги, пропав. Подумав дервіш, подумав — та залишив ся. А тим часом пішла по сьвітах чутка, що у пустині сидить над могилою сьвятого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й сьвятий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоровля, сумних потїшає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідусюди з'їздитись люде, почались молитви над осяччим гробом і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу силенну і забагатів. Збудував над могилою красне тюрбе, укрити могилу дорогим оксамітом. Ба, незабаром і сам став відомим шейхом, поставив текé, прийняв дервішів та вславив ся врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

Рустем мусів спинитись. Мертві фігури хаджі заворушились; якийсь невиразний гомін розлїг ся в каварні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очи спазнули, як вовчі.

Та, раз почав, треба кінчати. Рустем вів далі.

— Минуло так щось кілька років. От раз іде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий уже, аж білий. Навколо його прості дервіші. Бачить, стоїть у пустині текé й пишне тюрбе. Захотїлось йому перепочити у брата шейха, та поклонитись могилі сьвятого. Завернув, уходить, віддав „селям“, вклонивсь могилі — коли зирк, а перед ним його давний дервіш, що пропав колись без вісти у дорозі. — „Ти що тут робиш? — здивував ся він. Ти чому не вернув ся до мене? — Ой, шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки

звідси до мене в господу. — Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись до дому, як люде скидали гроші та молились на могилі покійного. — Я їм забув сказати, що поховав там твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А отсе незабаром я збирився їхати до тебе з подарунками, бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий: як тобі скажу, що люде молились на могилі осла? — мало не плакав дервіш. — Тоді старий шейх осьміхнув ся у білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизивсь до його вуха й лагідно мовив: — „Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбе похований дід сього осла“.

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сьміхом. Але в той регіт увілялось щось грізне, негармонійне, немов далекій грім. Наче хмара нависла у каварні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились із гніву. Щось лиховісне було у гарячім повітрі каварні і навіть Мекка й Медіна злорадо заграли вогнями. От-от щось буде. Се всі почували.

Високій Татарин, здоровий як бик, витріщив очи й поводив ними навколо, немов збирив по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав із голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та івалт.

Рустем звів ся на ноги.

— Чого вчепив ся? Не хочеш слухать — не слухай...

— Він так розказав, як стоїть у казці! — кричала молодь.

— Брехун! іяур! грішник! — хрипіла старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв уже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над усіми, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Іяуре, вигнанай батьком! — кричав Татарин. — Ти зважився сьміятись із правої віри, із наших сьвятих!..

— Геть! — скрикнув Рустем і схопив у руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він уже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він бє. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на віж, сліпий, сп'янілий — з одним бажанням перемогти.

— Тут ріжуть! убивають! — кричали в каварні, і бігли на крик той із вулиці люде.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, звеніло скло. Одні намагалися спинити бійку, а другі рвалися до бою. На силу розборонили.

Блідий, розхрістаний Рустем ледве стояв. Він хотів врешті вийти з каварні. Зробив кілька кроків, хитнув ся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! Забили людину! — крикнув.

Бекір із цікавістю й жахом дививсь Рустемови в очі.

— Швидче до дому... — прохав Рустем.

Кинулись кликати фіякра... По чорній вулиці розліг ся крик... Заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у п'тьму івалт і метушилися у каварні люде, як на пожежі...

Тахо поплив фіякер із Рустемом кривими вулицями. Чорні дома лежать із обох боків, як скелі... Немов не город, а річка, темна, глибока... Пливе по ній човен... пливуть мінарети, мов білі щогли... хвилі гойдають Рустема... скачуть, як

у танці, зорі, ростуть, зникають... Так чудно, так дивно... Чи сон — чи дійсність? Рустем не міг розібрати...

Джіафера не було в дома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину: ефенді Мустафа з певних джерел дізнав ся, що Рустемови не дадуть школи, бо вважають його небезпечним — і переказав про се Джіаферови. Джіафер дуже стурбував ся і пішов трохи пройтись та обдумати на самоті, як би про се сказати приятелеви, щоб не дуже його засмутити. Повернувши до дому, він здивував ся, коли побачив у хаті незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дививсь наляканими очима на відомого у городі лікаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь Татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що стало ся? Бекір зараз схопив ся на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинався і без перестанку повторяв своє любиме „ч-чорт його знає“. Джіафер на силу розібрав.

Караім — лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне з під шапки кучерів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весіля гуляй — хай останнє упаде на твою голову, як у вас кажуть, — кисло шуткував лікар, і кутики уст не піднімались в його, а опускались.

З ліжка осьміхав ся блідий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати, — підійшов із докором до його захмарений Джіафер.

— Е, пусте! лікар каже, що ніж заліза неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! молодець, їй Богу! — підбіг Бекір. — Коли-б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...

Очи в Бекіра засяли від захвату і він зробив руками рух, немов збиравсь розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він упер ся, як цап, і лишивсь на ніч. Скулив ся долі біля порога і що хвилини скакував — заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправляв ся. Його відвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі із забобонами. Кричали, сьміялись, накурювали у хаті і дратували Рустемові нерви. Бекір користувався із кожної вільної хвилини і приносив слабому сьвіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебирають чотви, а тим часом винюхують, що в кого є, щоб узять десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз над вечір, коли Рустем міг уже сидіти на ліжку, до його прийшов несподіваний гість — дядько Абдула, грубий, дихавичний, старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаїл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневіря сучасної молоді. Як красть ся батьківське серце, коли у правовірній родині шайтан посіє незгоду! Батько кінчає свій вік, а син починає. Синови легше скоритись. Так навчає пророк і так повинно бути. Бідний мулла Смаїл! Він схуд і що дня мие сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли-б той прийшов до

нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім утомив ся від довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щире хотів би знов поєднати ся з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав уже готові умови.

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давне.

Рустем замотав головою.

Ні, він сього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли-б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремне тільки трудив свої старі кости та важке тіло.

Рустем лишив ся сам. День гас і вікна сіріли. Хата швидко сповнялась мягкими вечірними тінями. Після важкої розмови про батька, Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув із плечей, наче вирізав із серця болячку. Тепер усе ясне. Чув, що стояв досі на роздорожі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя, з його тернами, камінням та будяками, але разом й з цілющою водою, яку він сподівався роздобути, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на світ, і серце від них тремтіло. Коли-б не отся досадна рана, він зняв ся-б, як стій, і пішов на роботу, велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мірем — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг відділити її від своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, і спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими, безсилями ногами Рустем ходив уже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки від Мірем. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все-ж... Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила, або хто перейняв? Недобра, вона-ж певно чула, що стало ся з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб — Айше, але їй тої не видко. Рустем ні з ким не ділив ся своїм щастям, навіть Джіафер, найщирійший приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айше!..

Джіафер розшукав таки Рустемову небогу. Вона клялась й божилась, що передала Мірем усі листи, але та нічого їй не давала. Щож сталося? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така, як завжди. Чом же не пише? Айше нивала плечима і витріщала очи. Рустем заходив у голову, не спав по ночах і турбував ся. Ходив сердитий, роздратований і сварив ся із Джіафером.

Коли-ж за кілька день знов прибїгла Айше і всунула в руки сїрий клаптик паперу, іще теплий від пробуваня попід халатом, на грудях, руки у нього тремтіли так, що він роздер цідулку й забув про небогу. Айше надулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

„Багацько сліз виляли мої очи, — читав Рустем, — коли я почула, що тебе мало не убили. Я зразу хотїла бігти до тебе, та Аллах у час послав менї розум і за те що дня молюсь і дякую його. З того вийшло-б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже ходиш — й за се дякую Бога. А він міг би тяжче скарати тебе за твое глузованя з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що сказати. Наслав Аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка

голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькови каву, спалила пілав, помагаючи матері, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По ночах теж думаю — чи були-б ми з тобою щасливі? Чи благословив би Аллах шлюб наш проти волі батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живі, а пророк сказав: спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх. Ти пишеш, Рустеме, про новий світ, обіцяєш показати його мені, — душа моя рветься до нього — та чи прийняло-б серце наше радість, коли-б упала на землю сльоза з батькового ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця у мене запалились, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очі не знають сну й червоні від сліз. Аллах милосерний змилювався наді мною й сказав мені в серці могому: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, упаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тоді твоя буду на віки. Тоді виблагай у батька дозвіл і обрatisь — і мій тато пристане на се. Такі думи вклав мені Бог у серце одної ночі — і я не смію зламати його слово. Коли-ж сього не зробиш — така моя доля. Кожній людині до шії Аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й Богом, чесно, відкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мірем“.

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те кохання?

Так ось що виростло з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А, значить, пута темноти сальніщі від світла?.. Буряни швидче ростуть аніж колос?

Кров бухала в голову і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив у серці? Все найяснійше — волю, надії і миць перемоги?

Й за те він дістане добру хазяйку і покірливу жінку?

Так ось же!

Роадер сірий папірчик на дрібні шматочки і кинув до долу. Мов дер своє серце.

Впали шматочки на поміст, тихо, поволі, мов перший сніг.

Давив ся.

— Що вона пише? Що написала?

Почав збирати шматочки, складати до купи. Руки тремтіли, гнів спливав жалем.

Складав базгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушити краплю надії, бив камінь об серце, щоб викресати іскру.

А може... А може бурян не розріс ся, може ще можна виполоти хопту. Сам винен... давно не бачив... ота пригода — дурна, непотрібна...

І сїв писати. Благов зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а ґрунт під ногами... тут гасло сьвітло, яке так трудно було добути.

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де-б могла бути Айше?..

Блїдий, непевним кроком, блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі відвертались від нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айша. Де-б вона могла бути?

Звайшов урешті під мостом, біля фонтану, коли сповняла кухоль водою. Вихав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як ніс ся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидче щез із очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірне сонце. Стояв на місці, і серце билось у нього тривожно. Дітвора біля нього крутилась — червоні феся, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил і тихо дзюрчала вода фонтану. Спішили байдужі люде, торохтіли вози по каменистій дорозі і тихо, як привиди, пливли по під стінами білі жінки. Життя точилось своєю чергою і мов тікали від нього в гору стрункі мінарети, що підпірали блакїтну баню, як мармурові кольони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька й червоні кіски женуть ся за нею, немов проміня. Засапана, очи горять. Прибігла і вткнула Рустемові у руки назад його лист...

Мірєм не прийняла... не хоче.

Ага! не прийняла? Ну, добре... ну, дуже добре. Рустем хоче сьміятись. Значить, мури міцні ще... Ті, що він думав звалити... Стоять, рожевіють, немов невинні, немов сьміють ся. Що-ж, добре. Нехай сьміють ся. Ще прийде день, що стануть із них лиш купи грузу. Коли не зможуть більше держати в тїни людські оселі, заступати сьвіт сонця... А тепер — хай рожевіють... хай висисають кров серця.. Холодні, бездушні, прокляті!..

Рустем зняв руку, гнівний, ображений і мов живій істоті грозив мурам...

А діти крутилися біля Рустема, сьміялись і щebetали:

— Афуз! афуз!.. Він сам до себе говорить!..

.....

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тікати...

— Як звідси?

— З Бахчисараю. Мені тут тісно. Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидче дали мектеб на селі...

-- Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знаєш що стало ся. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть відмовлено. Останні події тобі нашкодили. Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу — всі проти тебе. Вони кричать на роздорожях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтії¹⁾ уже знає про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас куди не піткнеш ся, наскочиш на мур. Загородили муром від сьвіта жінку, склали стіну забобонів, і мур темоти стоїть міцний ще, немов фортеца. А ти розбивай собі голову об ті мури, троци своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти-ж сам казав недавно, що мури пощербились. Май ясне

¹⁾ Найвища духовна особа у мусулман.

серце і не сумуй. Невже ти не будеш сьміятись із того, що мулли у мечетах кленуть тебе перед народом? Он іще недавно у джумі-джамі, у соборнім мечеті, хатіп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: перше, ніж запалає вогонь, мусить вибухнути сірий дим...

Рустем ходив по хаті, повісив голову і тіни вкрили його обличчя.

Замовк Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло... За кожний здобуток платиш ціною крові... Простуєш до сьвітла — і замість його стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховаєть ся, засьвітить знову — і згасне. Як Мірєм... Ах, годі, забути, не згадувати краще... Забігти, кудись далеко, забути, загоїти болячку... Як звів, що тіка до нори й зализує там тяжкі свої рани...

— Поїду...

— Куди?

— А, сьвіт за очі... Аби лиш звіден...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що... Ах, ти не знаєш... Ти нічого не знаєш... Коли ти садьш зерно... розумієш, коли ти в поті чола скопаєш ґрунт, вкладеш у нього зерно, поллєш гіркими... коли дочекаєш ся врешті стебла і сповниш надією серце... і от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бурян, заглушить стебло і коли прийдеш на сході сонця — застанеши лиш мертве бадилля, — а! ти знаєш, яка тоді пустка у серці?..

Очи в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду... Кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті і серед тиші лунали кроки, гучно й трівожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату якийсь не свій, червоний, радісний і засоромлений. Щось хотів казати і не знаходив слів. Став біля дверей і дививсь на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зваживсь. Підбіг до Рустема й хвилюючись та заїкаючись, почав видати слова, швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи у каварню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: за що? Він каже: мені не треба такого слуги. Рустем іяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене... бачити, каже, не хочу... Ах ти собаче вухо... Ах ти копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров й вдарила в очи. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші до долу: неси собі сам. Я більше у тебе не служу, бо й я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан із твоїм багацтвом!..

Вуха в Бекіра палали як жар, голос тремтів від обурення і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи-ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в очи? Плюнув у лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем ухопив Бекіра за плечі і дививсь йому в очи, немов не вірив, що сьому правда.

— А щож твій Стамбул? Ти-ж не зібрав іще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув.

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти-ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає — мені з вами найкраще...

Очи в його стали ще більші і блищали від сліз.

Рустем тремтів. Чув, що вийшло щось у груди, велике, радісне, тепле — і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере? — гукав. — Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиш через мене, він став за мене, тоді як другі... Ти чуєш?

— Джіафер осьміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бурян. Та що тобі з того: ти-ж однаково їдеш... Бекір підвів на Рустема здивовані очі.

Тоді Рустем ухопив Бекіра за плечі і показуючи на Джіафера скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому... Я нікуди не їду...

І коли так стояли всі три, схвильовані і радісні, у вікна з надвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпучливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бився між горами, і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до Аллаха, благи ратунку...

З м і с т.

	СТОРОНА
Цвіт яблуні	1— 10
Дорогою ціною	11— 83
Fata morgana	84—117
У грішний світ	118—133
Під мінаретами	134—188

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала досі отсі книжки :

В першій серії :

	Ціна в короновій вал.	
1. С. Ковалів. Девертир і иньші оповіданя	1.60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1.60	„
3. О. Кобилянська. Pokopa і иньші оповіданя	1.40	„
4. Гю де Монасан. Дика пані і иньші оповіданя	1.30	„
5. І. Франко. Полука і ин. борисл. оповіданя	1.40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповіданя	1.60	„
7. Ёнут Гамсун. Голод, роман	2.20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1.60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1.60	„
10. Уїлліам Шекспір. Гамлет, принц данський	1.80	„
11. Генрик Понтонідан. Із хат. Оповіданя	1.40	„
12. Богдан Лепкий. З житя. Оповіданя	1.20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1.60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1.60	„
15. У. Шекспір. Приборгана гоструха	1.40	„
16. Панас Мирний. Дихі люди	1.40	„
17. В. Короленко. Судний день	1.20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1.60	„
19. К. Гудков. Уріель Агоста	1.40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1.80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1.60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0.90	„
23. Лесь Мартович. Нечитальник	1.60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2.00	„
25. В. Оркан. Скананий сьвіт, драма	1.00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1.60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1.60	„
28. Л. Толстой. Відродженя, (3 томи)	3.60	„
29. К. Гавлічек-Воровский. Вибір поезий	1.60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1.80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1.60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1.80	„
33. Е. Тимченко. Калевала	3.00	„
34. О. Батренко. Пан Природа і ин. оповіданя	1.40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1.60	„
36. Іван Франко. Сім лавок, новелі	1.40	„
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поезії	1.60	„
38. Уїлліам Шекспір. Ромео і Джульєта	1.80	„
39. К. Сроковський. Оповіданя	1.40	„
40. А. Бримський. Пальмове гілля, (3.00)	2.00	„
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця	2.00	„
42. Гю де Монасан. Горля і иньші оповіданя	1.30	„
43. В. Кравченко. Буденне житя. Оповіданя	2.00	„
44. Уїлліам Шекспір. Король Лір	1.80	„

45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3 00	Б.
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1 20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1 60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру.	1 40	"
49. М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2 00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1 40	"
51. С. Ковалів Риболови.	2 00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1 60)	2 00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3 00	"
54. Е. Ярошинська. Перекинъчики	2 60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3 00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1 50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3 00	"
58. М. Вовчок Народні оповідання Т. II. (1.60)	2 00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов.	2 50	"
60. М. Дерлиня. Композитор і інші опов.	2 00	"
61. Ю. Заср. Легенди,	2 40	"
62. А. Чехов. Змора і инь. опов.	2 40	"
63. Н. Кобринська. Яезя і Катруся та инь. опов.	1 80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2 00	"
65. А. Чайковский. Оповідання.	2 00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповідання т. III.	3 80	"
67—68. І. Левицький. Хмари.	4 80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь	6 00	"
71. О. Маковей. Оповідання	3 00	"
72. І. Франко. На лоні природи.	3 60	"
73. Кароль Кавці. Народність і її початки (0 60)	1 00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаврбах. (0 50)	0 90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини, (1 50)	1 90	"
76. Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю (0 80)	1 20	"
77. В. Будзиновський. Хлопська посілість (2 00)	2 40	"
78. К. Флямарион. Про небо (2 00)	2 40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1 80	"
80. С. Степняк. Підземна Росія (3 00)	3 40	"
81. Адріян. Аграрний процес у Добростанах (1 00)	1 40	"
82. Г. Тен. Філософія штуки (1 00)	1 40	"
83. Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4 00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм. (1 30)	1 70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	2 30	"
86. В. Стефаник. Мое слово, оповідання	4 00	"
87. Масперо. Історія старинних народів т. I. (дру- кується)		"
88. М. Коцюбинський. У грішний світ. Оповідання	2 00	"

Приготовляють ся до друку або друкують ся:
І. Франко, Воа Constrictor; Шіпер, Історія Жидів;
Б. Лепкий, Оповідання; В. Винниченко, Оповідання; Сторо-
женко, Історія середновіч. літератур; Рамбо, Історія фран-
цузької революції; Карєєв, Філософія історії; Вудт,
Проблеми філософії.

Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій
серії (Науковій Бібліотеці), Цифри в скобках подані за бро-
шуровані примірники.